

ОЛЕГ ШАТАЙЛО



**ГЕНЕРАЛ**

**ЮРКО**

**ТЮТЮННИК**



*ОЛЕГ ШАТАЙЛО*

**ГЕНЕРАЛ  
ЮРКО  
ТЮТЮННИК**



ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»  
2000

ББК 63.3(4укр)  
Ш28

**Шатайло О.Л.**

**Ш28** Генерал Юрко Тютюнник. — Львів: Світ, 2000.  
— 144 с.: іл.

ISBN 966-603-041-1

У дослідженні вперше на основі документів з архівів Києва та Москви розповідається про життєвий та бойовий шлях одного з національних героїв, генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки Юрка Йосиповича Тютюнника, про те, що діялося в Україні під час становлення державності 1917–1920 рр.

Використано архівні матеріали, мемуарну та наукову літературу.

**Ш** 0503020400-033 без оголошення  
225-2000

**ББК 63.3(4укр)**

ISBN 966-603-041-1

© Шатайло О.Л., 2000

Серед імен, повернутих нам в останнє десятиліття, особливу увагу привертають люди, які наполегливо і мужньо боролися за самостійність і соборність України. Серед них одне з чільних місць займає Юрко Йосипович Тютюнник. Невисокий на зріст, кремезний, міцно збудований, він справляв враження людини, що має надзвичайну силу волі, — згадував про Тютюнника його сучасник Віктор Яновський. На це вказувала якась незвичайна будова голови і особливо великі, з могутніми м'язами руки; від нього всього віяло залізною волею.

Ю.Й.Тютюннику судилося пройти тернистий шлях від російського солдата до генерал-хорунжого Армії УНР. Не випадково влітку 1919 р. генерал-хорунжий Микола Капустянський писав: "Доцільно доручити безпосередню атаку Жмеринки з фронту лише Тютюннику". А хіба призначення на високу посаду заступника командувача Армії УНР під час Першого Зимового походу 1919–1920 рр. не є знаком довіри і визнання військової майстерності? Незабаром Голова Директорії Симон Петлюра саме йому доручив організацію Другого Зимового походу. У 1921 р. генерал Ю.Й.Тютюнник очолив Повстанську Армію. Голова уряду УНР Ісак Мазепа, цінуюючи його заслуги, відзначає: "Талановитий діяч, що так трагічно загинув пізніше, своєю діяльністю в Українській армії, без сумніву, записав себе в ряди заслужених борців за волю України".

Та не завжди доля була прихильною до генерала. Після 1923 р. по обидва боки кордону України до нього ставилися з недовірою. Особливо після смерті, коли почали з'являтися сповнені упе-

реджень спогади та дослідження. Його безпідставно звинувачували у суперництві з С.Петлюрою за владу, ставили на карб поразку у Другому Зимовому поході, зрештою, дорікали поверненням в радянську Україну.

До найближчих побратимів Тютюнника доля була поблажливішою. Їх, зокрема, неодноразово обирали закордонними військовими міністрами УНР. Наприклад, заступник Ю.Тютюнника по Київській дивізії генерал-полковник Андрій Вовк був військовим міністром двічі: у 1921–1922 та 1957–1967 рр. Командувач Першого Зимового походу генерал-полковник Михайло Омелянович-Павленко — у 1944–1948 рр. Офіцер Київської дивізії (1919 р.), начштабу 10-ї бригади тієї ж дивізії генерал-хорунжий Микола Шраменко обирався військовим міністром УНР у 1967–1974 рр. Деякі тютюнниківці вже за кордоном були підвищені до високого звання українського генерала. Серед них однополчани Ю. Тютюнника з часів Першої світової війни Василь Нельговський та Володимир Янченко, випускник Академії Генерального Штабу Михайло Пересада-Суходольський. Посмертно до високого звання генерал-хорунжого Армії УНР було представлено Леоніда Ступницького-Гончаренка, який героїчно загинув 30 липня 1944 р. в лавах УПА, а до того очолював Український Червоний Хрест у Рівному. В очолюваному Л.Ступницьким-Гончаренком штабі “УПА-Північ” працював комполку Київської дивізії Іван Литвиненко. Начальник оперативного відділу цієї дивізії підполковник І.С.Ремболович воював за волю України у складі УПА аж до 1949 р. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР Володимир Герасименко під час Другої світової війни був організатором кушових відділів самооборони УПА. Генеральське звання він отримав уже після війни в еміграції. Польовий священник Київської групи Іван Теодорович у США став митрополитом української православної церкви.

Нині період збройної боротьби закінчився — настав час творення. Та будувати державу без усвідомлення своєї національної гідності немож-

ливо. Вона потрібна як молот каменяреві, який "лупає скалу" вічно вчорашньої темряви, упередженості та невігластва.

Дане дослідження розраховане на всіх, хто хоче дізнатися про життєвий та бойовий шлях одного з національних героїв, генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Йосиповича Тютюнника, про те, що діялося в Україні під час становлення державності 1917–1920 рр., і про те, чому вона була втрачена. Використані у дослідженні матеріали базуються на архівних документах, мемуарній та науковій літературі.

## МОЛОДІЖНІ УНІВЕРСИТЕТИ

Українська земля щедро народжувала героїв. Щирі і віддані святій справі, вони вірили, що Україна має бути незалежною державою. Ця віра і вела їх у ряди борців за волю Батьківщини. Тисячі невідомих героїв загинули у цій боротьбі, багато померли в еміграції, чимало було замордовано у більшовицьких катівнях...

Є на Звенигородщині мальовниче село Будище. Те саме, до якого шукали дорогу гайдамаки з одноіменної поеми Тараса Шевченка. Та й сам Кобзар не раз бував у цьому селі. Тут 1829 р. він козачкував у Енгельгардта, звідси пішов у світи. Донині тут все дихає пам'яттю про Шевченка та славних його попередників — козаків і гайдамаків.

Саме тут, у Будищах, у хліборобській сім'ї Йосипа Корнійовича Тютюнника 24 квітня 1891 р. народився четвертий син. Днем раніше було релігійне свято Георгія (Юрія) Змієборця, тому священник місцевої православної Михайлівської церкви Василь Скрипчинський назвав малюка іменем святого. Слід зазначити, що Георгієм Юрко Тютюнник пишеться тільки у дореволюційних російськомовних документах. На початку становлення Української державності його назвали Григорієм. Щоб позбутися плутанини, з цього часу Тютюнник вирішує іменуватися по-народному – Юрком.

Про дитинство та родину майбутнього генерала відомо дуже мало. Тютюнники переїхали у Будище з Моринець того ж Звенигородського повіту. На початку 1900-х років у цьому селі мешкало чотири родини з таким прізвищем. Брати Йосип та Сава оселилися на підгір'ї, проти Голикової криниці. Викопана ними біля двору копанка з часом розширилася у теперішній Тютюнників ставок, єдиний пам'ятник колись великому селянському роду.

У досі неопублікованих спогадах Юрка Тютюнника написано, що по жіночій лінії він був онуком Ярини Шевченко, сестри великого поета<sup>1</sup>. Перших політичних репресій Юрко зазнав одинадцятирічним хлопцем. Тоді,

1902 р., заарештували всіх чоловіків родини Йосипа Корнійовича Тютюнника. Через тиждень батька та двох менших синів звільнили, а старших братів заслали "за мазепинство" у Вологодську губернію. Їх доля склалася драматично. 1907 р. один з братів утік із заслання й опинився за кордоном. Другий при спробі втекти був поранений і застрелився. Йосип Корнійович не витримав ударів долі і 1908 р. помер<sup>2</sup>.



*Юрко Тютюнник  
у молоді роки.*

Після сімейних потрясінь Юркові не давали спокою думки про долю родини, з якою він пов'язував і долю України.

Вихід юнак шукав у навчанні. Першим його учителем був односелець, учений і революціонер Тихін Осадчий, чимало праць якого присвячено минулому, майбутньому та сучасному України, а також селянству.

Докладних відомостей про навчання Юрка Йосиповича Тютюнника немає. Кандидат юридичних наук Іван Логвиненко стверджує: Тютюнник робив перші кроки в дорослому житті учнем славетного патріота-українця Левка Смиренка у Млієві, після чого продовжив навчання в Уманському училищі землеробства і садівництва<sup>3</sup>. Про це згадується в документах Центрального державного архіву вищих органів влади<sup>4</sup>. Згодом, на допиті в ГПУ, Тютюнник підтвердить, що має диплом агронома<sup>5</sup>. Згідно з іншими даними, 20-річний Юрко здобув атестат зрілості екстерном. Самотужки опановував політекономію та соціологію, друкувався у київській земській газеті і готувався до вступу в університет<sup>6</sup>. 1929 р. у протоколі допиту ГПУ занотували: має незакінчену вищу освіту<sup>7</sup>.

Та найповнішу інформацію містять записи у по-служному списку Ю.Й.Тютюнника, призваного до війська 1913 р. У них зазначається, що до армії юнак витримав іспити у Київській приватній гімназії ім. П.Жука на право "вольноопределяющегося 2-го разряда"<sup>8</sup>. Зрештою, в



анкеті ГПУ Тютюнник зізнався: "...до 1913 р. працював у батьківському господарстві..."<sup>9</sup>.

Майбутній генерал розпочинав військову кар'єру солдатом 6-го Сибірського стрілецького полку. У квітні 1914 р. йому присвоїли звання молодшого унтер-офіцера. Від початку Першої світової війни Тютюнник — на бойових позиціях. Та воювати довелося недовго. 11 жовтня 1914 р. в бою під Комаровим унтер-офіцера Юрка Тютюнника поранено у пальці лівої руки. Понад рік тривала вимушена відпустка. Тільки у лютому 1916 р. його визнали здоровим і відправили спочатку до 26-го запасного батальйону, а незабаром — у 6-й Сибірський стрілецький полк діючої армії. На фронті Юрко Тютюнник перебував з квітня по липень цього ж року. Потім був зарахований у Горійську школу прапорщиків для проходження 4-місячного курсу. Після закінчення навчання (листопад 1916 р.) йому присвоїли звання прапорщика і направили в розпорядження начальника штабу Одеського військового округу<sup>10</sup>, а згодом — для подальшого проходження служби у 32-й запасний піхотний полк, який розташовувався у Сімферополі<sup>11</sup>.

Бойових нагород Тютюнник не мав. Уся його військова служба в російській армії була поцінована лише світло-бронзовою медаллю на честь 300-річчя царювання дому Романових<sup>12</sup>.

## **ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ПОЛКУ В СІМФЕРОПОЛІ**

Після лютневої революції офіцери та солдати скуштували перших солодощів демократії у війську. Докотилася вона і до Сімферополя. Тоді ж, у лютневі дні 1917 р., постановою зборів офіцерських та солдатських депутатів було усунуто з посади начальника гарнізону генерала Радовського. Його місце посів капітан Зам'ятін. А Юрко Тютюнник, якого незабаром обрали заступником голови гарнізонної ради солдатських депутатів, став ад'ютантом нового начальника гарнізону. До цього він обіймав посаду ад'ютанта начальника штабу бригади<sup>13</sup>.

Пожвавився національно-визвольний рух поневолених Росією народів. По всій території "могутньої і неподільної імперії" почали з'являтися українські громади. Було утворено українську громаду і в Сімферополі. Закономірно, що серед її членів були в основному офіцери, солдати й моряки. Та, незважаючи на це, головою обрали гімназійного вчителя Клименка. Юрко Тютюнник увійшов у раду громади<sup>14</sup>. Завданням організації було підняти дух національної гідності у тих, хто ще вчора вважав себе малоросом. За пропозицією Тютюнника солдати і офіцери-українці об'єдналися в окрему секцію, в якій і проводили свою роботу.

З ініціативи Сімферопольської української громади в місті постав Український військовий клуб імені гетьмана Петра Дорошенка. Членом клубу, згідно з його статутом, могла бути "кожна людина української народности, що належала до війська". Мета полягала у тому, щоб "згуртувати і зтоваришувати в одну сім'ю усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народности". Роботою клубу керувала рада, до якої входило шість офіцерів та стільки ж солдатів<sup>15</sup>. Базою для створення військового клубу став 33-й стрілецький запасний полк. Очолив раду прапорщик цього полку Мацько. Його першим заступником 30 квітня 1917 р. обрали прапорщика 32-го стрілецького запасного полку Юрка Тютюнника, а другим заступником та скарбником стали прапорщики Титаренко і Шимановський<sup>16</sup>. Національна ідея почала швидко ширитися. На середину квітня сімферопольський військовий клуб ім. П. Дорошенка налічував до 10000 членів<sup>17</sup>.

5 травня 1917 р. розпочав роботу Перший Всеукраїнський Військовий з'їзд. На нього від сімферопольських "дорошенківців" делегували Мацька. Повернувшись, він розповів про створення в Києві особового складу 1-го Козацького полку ім. Б. Хмельницького, до якого уже вступили 3574 козаки<sup>18</sup>. Ідея створення такого ж полку в Сімферополі заповонила прапорщика та його однодумців. Вони утворили комісію з організації українського полку і 29 травня відбулося надзвичайне зібрання ради клубу та організаційної комісії. На порядок денний виносилось два питання: формування українського запасного полку і відрядження делегатів у Феодосію до 35-го запасного піхотного полку, щоб

зорганізувати солдатів-українців. Слід зазначити, що там служили майбутні воєначальники: прапорщик І. Федько та штабс-капітан, георгіївський кавалер М.Григор'єв.

Після багатьох промов підполковник Білявський, прапорщик Тютюнник, підпоручик Мартинич і солдат Драк виробили резолюцію зібрання, в якій записали: "1. Організаційна комісія із вибраних від усіх рот 32, 33, 34, піших запасних полків порішила: із усіх солдат-українців Сімферопольського гарнізону у місті Сімферополі об'явити окремий український полк. 2. Для цього роти, в яких більшість українців, об'являють себе українськими сотнями і вибирають собі сотників із офіцерів-українців. 3. Призначається загальне зібрання організаційної комісії Ради клубу, на котре прохати начальника місцевого гарнізону і познайомити його зі справою формування Українського полку, і прохати взяти участь у дальшій організації"<sup>19</sup>.

Справа просувалася швидко. 31 травня відбулося загальне зібрання клубу під головуванням прапорщика Ю.Тютюнника, яке ухвалило: "Уповноважити вибрану вчора делегацію просити начальника гарнізону негайно відтелеграфувати військовому міністру про те, що зорганізувався Український запасний полк із гарнізону м. Сімферополя в кількості 5811 солдатів і 36 офіцерів, який просить затвердження"<sup>20</sup>. Цей полк отримав назву Першого Сімферопольського ім. П. Дорошенка полку. Та замість затвердження Керенський прислав наказ про переведення Тютюнника в 228-й запасний піхотний полк, який дислокувався в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). На цей час Юрко Тютюнник уже був обраний делегатом на Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, а тому, повідомивши нове керівництво про затримку, поїхав у Київ<sup>21</sup>. На українців 32-го, 33-го, 34-го запасних полків чекали тяжкі випробування і цькування російських шовіністів. Газета "Труд и воля" (1917р. № 24, 29) писала про те, що 4 червня воїни цих полків "прохали" "о спешной и внеочередной отправке на фронт". Керівництво задовольнило клопотання. За цим рішенням командування ховався не патріотизм, а страх перед українізацією війська.

## ЧЛЕН ДВОХ РАД

Ночаток червня 1917 р. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд... Перший Універсал Центральної Ради... Це тоді Павло Тичина з літописною точністю писав:

Ой що в Софіївському та грали дзвони, замовкали,  
Там прапори приймали, до народу промовляли:  
“Гей, разом, разом станемо на ворога ми, браття, — Завзяття!  
Хто зрадить неньку Україну — прокляття тим, прокляття!”  
І суне військо лавою  
Від білих тихих брам,  
І з “Заповітом”, “Славою” —  
Ввесь Київ наче храм.

Запального прапорщика Юрка Тютюнника відразу захопила київська революційна стихія. Численні мітинги та промови лідерів молодого держави, з одного боку, і конкретні справи по-самостійницькому налаштованих військовиків, з іншого, вирішили подальшу долю майбутнього воєначальника. Він працює в керівних органах Другого Всеукраїнського військового з'їзду. 10 червня, у день проголошення Центральною Радою Першого Універсалу, Юрка Тютюнника обирають до складу Центральної Ради<sup>22</sup> та Всеукраїнської Ради Військових Депутатів<sup>23</sup>. Її члени по-різному розуміли ідею державності України. Політична розрізненість Ради стала причиною того, що незабаром, через рік-другий, Михайло Павловський, Афанасій Демерлій, Микола Шинкар опинилися серед більшовиків і воювали проти вчорашніх товаришів<sup>24</sup>.

Влітку Всеукраїнська Рада Військових Депутатів займалася агітаційною та культурно-просвітньою роботою. Восени тактика українізації війська змінилася. Постає ряд комісій. Прапорщики Тютюнник, Бойченко, Дележинський, підпоручик Котляр та підполковник Голуб 7 вересня 1917 р. були затверджені членами Головної Організаційної Комісії<sup>25</sup>. Та не минув і місяць, як Тютюнник очолив Воєнно-Технічну комісію<sup>26</sup>.

Напередодні більшовицького повстання в Петрограді, 24 жовтня, відбулися збори Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. Серед присутніх був і Юрко Тю-

тунник<sup>27</sup>. А через декілька днів сталися зміни в політичному житті України: Генеральний Секретаріат закликав не підтримувати російських заколотників, а 7 листопада проголосив Українську Народну Республіку. Таким чином, за безпосередньої участі Юрка Тютюнника відбуваються швидкі зміни в історії країни.

## СЕРЕД ВІЛЬНИХ КОЗАКІВ

Вільне Козацтво постало на початку квітня 1917 р. в селі Гусаковому на Звенигородщині за ініціативою селянина Никодима Петровича Смоктія, котрого й обрали курінним. Родина Смоктіїв мала авторитет серед місцевого селянства та інтелігенції, особливо старший брат курінного – Андрій, який друкувався в “Киевской старине” та був автором кількох видань з етнографії.



*Організатор Вільного Козацтва  
Никодим Смоктій (зліва) та кошовий  
Семен Гризло.  
Фото надав М.Іванченко, с.Гусакове.*

Незабаром майже по всій окрузі формувалися курені Вільного Козацтва, які об'єдналися в Звенигородський кіш, очолюваний селянином з Калниболота\* Семеном Гризлом. За короткий час Вільне Козацтво зуміло завоювати неабиякий авторитет. Мов на славному Запоріжжі, утворювалися нові курені, які викликали симпатії в українців та ненависть у ворогів. Набір новобранців проводився згідно зі статутом, в якому зазначалося, що козаками можуть бути громадяни не молодші вісімнадцяти років, не ворожі до України і не покарані судом за кримінальні злочини<sup>28</sup>.

Наприкінці літа 1917 р. Юрко Тютюнник за відрядженням Центральної Ради вирушив на Звенигородщину

\* Тепер смт Катеринопіль Черкаської обл.

для полагодження конфлікту між Земськими Зборами і кошем Вільного Козацтва. Земляки урочисто зустріли високого гостя. Приблизно дві з половиною тисячі козаків пройшли повз нього парадним строєм. Відвідавши другий повітовий з'їзд Вільного Козацтва та добившись згоди із Земськими Зборами, Тютюнник повернувся до Києва<sup>29</sup>.

У перших числах жовтня за ініціативою Звенигородського коша у славетному Чигирині було скликано Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва. Під час роботи з'їзду обрали Козачу Раду, до якої від Звенигородщини ввійшли кошовий Семен Гризло, курінні Кишинський (с. Рижанівка) та Антін Шкільний (с. Вільховець). Це були найдостойніші, адже *політичний досвід Семена Гризла гартувався під час повстання на броненосці "Потьомкін", в гусаківській "Просвіті" та серед Вільного Козацтва. Саме він був першим кошовим і делегатом Другого Всеукраїнського військового з'їзду, одним з організаторів з'їзду в Чигирині<sup>30</sup>. Член Центральної Ради та Всеукраїнської Ради Військових Депутатів Антін Шкільний згодом обирався послом Козачої Ради до кубанців, а під час Другої світової війни — один з організаторів ОУН на Звенигородщині<sup>31</sup>.*

Деякі дослідники стверджують, що в роботі з'їзду брав участь Юрко Тютюнник. Із спогадів Тютюнника "Звенигородський кіш Вільного козацтва" видно, що автора там не було, інакше він би знав, що Павло Скоропадський Головним Отаманом всієї України обирався заочно<sup>32</sup>. Кандидатуру майбутнього гетьмана підтримували і активно пропагували Семен Гризло та офіцер Першого Українського корпусу, уродженець Балаклеї, що біля м. Сміла, Полтавець-Остриця.

Через декілька місяців Тютюнник отримав чергове завдання — поїхати до вільних козаків...

## ЗМІНИ ПЕРЕД ВІЙНОЮ

Нід час формування Першого Українського корпусу генерал-лейтенанту Павлу Скоропадському довелося неодноразово зустрічатися з членами Центральної Ради і передусім з Симоном Петлюрою. Про відвідини цієї головної установи він телефонував начальникові штабу корпусу полковнику Сафонову: "В Києве я вынес следующую картину: Рада (читай: Центральна Рада. — *О.Ш.*), хотя номинально правит краем, но давление большевиков на неё чрезвычайно велико. Сама Рада является, безусловно, органом порядка, при том положении, в котором она находится теперь, почти без войск, естественно она в скором времени будет сметена, лично я такого мнения и все украинцы того же мнения, что её нужно энергично поддерживать, поэтому мы говорили с Петлюрой, чтобы он приехал к Главкоюзу (російська аббревіатура, яка означає головнокомандувач Південно-Західного фронту. — *О.Ш.*)... Повторяю, если 34-й корпус и вообще украинские части не будут посланы на Киев, то большевики там окончательно воцарят..."<sup>33</sup>.

Занепокоєння Скоропадського, на жаль, не в багатьох знайшло підтримку. В тяжкий час, коли потрібно було мобілізуватися для захисту України, Генеральний Військовий Секретаріат під натиском революційних солдатів зазнав відчутних змін. За декілька днів до звільнення з посади Генерального Секретаря військових справ Симон Петлюра\* наказом від 13 грудня 1917 р. перевів тимчасово виконуючого обов'язки командувача військ Київського Округу, підполковника Віктора Павленка на посаду завідувача авіаційних справ УНР, а його місце зайняв член Військового Комітету УНР при штабі Київського військового округу (КВО) штабс-капітан Микола Шинкар<sup>34</sup>. Ось як згадував про нового командувача КВО Євген Коновалець: "Шинкаря знав я ще з часів Центральної Ради, коли після проголошення Тре-

---

\*Симона Петлюру 18 грудня 1917 р. під тиском Росії усунули з посади. Через тиждень, 24 грудня, за тих же обставин подав у відставку командир Першого Українського корпусу Павло Скоропадський. Першопричиною цього стали роззброєння збільшовичених частин та дії, спрямовані на створення боєздатного українського війська.

тього Універсалу він став командувачем Київської округи і виявив дуже багато енергії. У перших починах організації Січового стрілецтва зимою 1917 р. він теж багато нам помагав. Жаль, що більшовицька дурійка, яка захопила була лівих есерів, не дала йому змоги відіграти більшої ролі в українських визвольних змаганнях. М. Шинкар з'явився на Полтавщині на чолі повстанчого відділу проти Запорізького корпусу УНР<sup>35</sup>. Підполковник В. Павленко до 1917 р. служив начальником авіаційної охорони царської ставки в Могилеві. З початком розбудови українського національного війська дбав про боєздатність та зовнішній вигляд вояків. Він розробив, а Петлюра затвердив військову форму для сердюків. Підполковник Павленко поступився людині, яка краще знала життя революційних солдатів.

Очевидно, Юрко Тютюнник теж підходив новому українському військовому керівництву. Він, як і Шинкар — есер, член Центральної Ради та Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, тому 29 грудня 1917 р. й отримав призначення до Політичної Ради при Генеральному Військовому Секретаріаті<sup>36</sup>. Цьому передувало рішення другого фронтового з'їзду Західного фронту, скликаного Українським Військовим Штабом 18 грудня 1917 р., у якому зазначалося: "Вважаємо потрібним утворити при Генеральному Секретарстві тимчасову комісію з участю членів Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, для всіх технічних справ: зустрічі, задоволення харчами, а також інше"<sup>37</sup>. Цими питаннями та контролем діяльності Секретарства й займалася Політична Рада. Серед членів Українського Військового Штабу Західного фронту, затвердженого згаданим з'їздом, зустрічаємо й прізвище майбутнього воєначальника підполковника Василя Тютюнника<sup>38</sup>.

## ПОВЕРНЕННЯ

Романтичний період українського державотворення закінчився. На зміну йому прийшла дійсність, яку військові передбачали ще задовго до більшовицько-української війни, формуючи перші українські полки. У



ті трагічні дні випробувань поет Микола Вороний закликав:

Коли ти любиш рідний край, в ряди ставай!  
Гори відвагою святою!  
Бо тільки меч — а не слова —  
Здобуде нації права у ворогів її розвою.

Та не всі одностайно стали на боротьбу з ворогом. Прихильники політики В.Винниченка 3 січня 1918 р. (знаючи про ультиматум Раднаркому Центральної Раді!) ухвалили закон про Українську міліційну армію, служба в якій базувалася б на добровільних засадах. Політичні ігри у війську призвели до того, що незабаром красноармійці\* потопили в крові Київ. Письменник Валер'ян Поліщук записав тоді у своєму щоденнику: "Я був большевиком, чи лучше, за совітом українських народних секретарів, бо не знав, що вони не українські, а грабіжницькі борці проти українського всього... І тепер я зненавидів оту "красну гвардію", що не питає, хто ти... зараз розстрілює"<sup>39</sup>.

Орган фракції незалежної Української Соціал-Демократичної Робітничої партії газета "Червоний прапор" 14 лютого 1919 р. писала: "Ми пережили цілу вакханалію нищення усіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову. Ми добре пам'ятаємо плакати з написами "Смерть буржуям и украинцам", ми маємо факти, як місцеві совдепи закликали до себе учителів українознавства в середніх школах і обвинувачували їх у тому, що вони викладають "контрреволюционную дисциплину"...". Та що говорити про "простолюд", коли навіть таким "видатним товаришам", як Скрипник і

---

\*Красна армія не була виключно українським військом. Крім того, мова її документів та написи на більшості прапорів дають підстави порушити усталені мовні форми (червоноармійці, Червона армія). Тому тут і далі стосовно більшовицьких воїнів та їх війська вживаються словосполучення "красноармійці", "Красна армія". Щодо виразу "красноармійці", то він, гадаю, є точним означенням сутності війська, рівно як "янки", "жовніри", "маджахеда". Із червоних формувань в Україні було лише Червоне козацтво (створене на противагу Вільному Козацтву) та Червона Українська Галицька Армія.

Затонський\*, загрожував розстріл. Останній, даючи оцінку тим подіям, у спогадах записав: "Ті загони, що ними тов. Антонов командував на Україні наприкінці 1917 та на початку 1918 р., не завжди можна добром згадати... як довела історія, з тов. Антонова командувача так і не вийшло..."<sup>40</sup> Подібних характеристик війська можна навести безліч. Щоправда, Ленін був іншої думки. Після падіння Києва він надіслав Антонову і Муравйову телеграму, в якій зазначив: "Ми ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок"<sup>41</sup>.

Український Уряд під натиском красноармійців змушений був відступити. Різними шляхами в Звенигородку прибули Микола Шинкар, Юрко Тютюнник і Павло Скоропадський. Останній, не порозумівшись з місцевою владою, залізницею через Тальне поїхав до Житомира, щоб приєднатися до регулярної армії і обороняти Україну, а Тютюнник та Шинкар спробували вплинути на політичну ситуацію в повіті<sup>42</sup>.

## КОШОВИЙ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

**2** лютому 1918 р. стійкої влади в Україні не було. Після захоплення Києва більшовиками активізувалися їх "місцеві товариші". 11 лютого (за деякими даними 22 лютого) 1918 р. більшовик Кац, випереджаючи Установчі Збори, зібрав Звенигородський з'їзд Рад, виконком якого мав взяти владу в свої руки. Реакція Голови Земської управи Никодима Смоктія була однозначною – заборонити. На його вимогу в місто прибув Гусаківський курінь Вільного Козацтва, очолюваний Антоном Шкільним, який роззброїв та розігнав самозванців. Козаки заарештували лише організатора з'їзду "товариша" Каца. Бунтівник-заброда загинув під час втечі<sup>43</sup>.

---

\* 1933 р. М. Скрипник покінчив життя самогубством. В. Затонського 1937 р. заарештували як члена "Націоналістичного центру". Судовий процес над ним тривав 20 хвилин. На ньому Затонського засудили на 10 років позбавлення волі, а 29 липня 1938 р. розстріляли.

Наступного дня, коли до Звенигородки прибула більшість куренів Вільного Козацтва, звенигородським кошовим отаманом обрали Юрка Тютюнника. Тоді ж був звільнений із в'язниці попередній кошовий Семен Гризло, заарештований за підтримку Скоропадського. Незабаром Звенигородський кіш Вільного Козацтва перетвориться на Об'єднаний штаб Вільного Козацтва південної Київщини і північної Херсонщини. Крім Тютюнника в нього увійшли Яків Водяний (Черкащина), Кульчицький (Єлисаветградщина) та Безуглий (Уманщина)<sup>44</sup>.

Першою спланованою штабом операцією стали бої з відступаючою у Росію 8-ю збільшовиченою армією. 14 лютого 1918 р., розбивши поблизу Тального загопи 8-ї армії, вільні козаки змусили їх відступити на станцію Вапнярка. Звідти ворог через станцію Бірзула (нині Котовськ) таки пробрався на станцію Бобринська (тепер ст. ім.Т.Шевченка). Саме тут сповна проявилася військова майстерність козацтва, очолюваного Об'єднаним штабом Юрка Тютюнника. У бою на станції Бобринській брали участь більше 8000 козаків, з них 4620 вершників-звенигородців. Очолював їх Федот Бондар із Кирилівки. Під час бою, який завершився перемогою козаків, ледве не потрапив у полон командир більшовицьких частин Муравйов<sup>45</sup>.

## ПОВСТАННЯ НА ЗВЕНИГОРОДЩИНІ

**Н**авіть під час революційної стихії 1917 р. Україна вражала своєю нерішучістю. Тому й сталося так, що неспроможні "українські" більшовики запросили в Україну "товаришів з Росії", а Центральна Рада — німців. До цього вимушеного кроку Генеральний Секретаріат вдався після більшовицьких погромів у Києві, Полтаві та інших містах і селах. Після приходу німців в Україні почали утворюватися таємні повстанські організації. На Звенигородщині підготовчою роботою займалися Тютюнник, Шинкар, Капуловський\*. Але незабаром Шинкар

---

\* Не мине й року, як Капуловський пристане до більшовиків. Був комдивом, заступником командувача війська по вузах. Репресованийі наприкінці 30-х років.

переїхав до Києва, а в місті залишилися політичний керівник повстання Юрко Тютюнник та організатор збройних сил повіту Іван Капуловський, який входив у штаб коша Вільного Козацтва. Ця військова організація мала стати рушійною силою в боротьбі з німцями<sup>46</sup>.

На догоду німцям у березні–квітні 1918 р. Центральна Рада розпочала демобілізацію Вільного Козацтва. Приймати військове майно від козаків, демобілізованих солдатів та офіцерів Звенигородщини Центральна Рада доручила недавньому кошовому, а нині уповноваженому 7-ї дільниці з демобілізації Південно-Західного фронту Юрку Тютюннику<sup>47</sup>, який подбав про те, щоб демобілізація у Звенигородському повіті пройшла поверхнево, а в його розпорядженні залишилося 10 000 рушниць, 43 кулемети, 2 гармати, один автопанцирник та значна кількість амуніції<sup>48</sup>.

Після “демобілізації” Звенигородського коша Тютюнник виїхав у Київ для отримання подальших розпоряджень. У цей час в столиці України відбувся переворот і до влади прийшов гетьман Скоропадський. Націонал-демократичні центри були в розпачі. Так ні з чим і повернувся Юрко Тютюнник в Звенигородку.

У селян з’явився ще один ворог – царські офіцери-шовіністи на службі в гетьмана, які Українську державу сприймали як тимчасове явище. Життя селян з кожним днем гіршало. Непокірні повставали.

У зазначений час, за погодження з комендантом Звенигородки Павловським, Тютюнник відкрив підпорядковані йому військові склади, які охоронялися комендантською сотнею, і впродовж чотирьох ночей роздав зброю вчорашнім козакам та селянам<sup>49</sup>. Розслідувати пограбування військового майна прибув помічник губернського коменданта Київщини Іван Кирієнко (*уродженець хутора Ольгине, тепер у складі села Павлівки-І Тальнівського району Черкаської обл.*). На початку століття Кирієнко був членом Харківської української громади, російським та українським соціал-демократом, членом 2-ї Державної Думи, політв’язнем, а згодом переконаним меншовиком<sup>50</sup>. За україноненависницьку політику Винниченко називав його “українським ренегатом”<sup>51</sup>.

Понад тиждень Кирієнко вів слідство, але винного так і не знайшов, адже Павловський і комендантська сотня

пішли у підпілля, а довести причетність Тютюнника до пограбування не вдалося.

Незабаром Юрко Тютюнник, як зазначено в його спогадах, очолив повстання. Це підтверджено спогадами учасника повстання Івана Капуловського<sup>52</sup>. Щоправда, він згадує і про Павловського, який також вважається одним з керівників звенигородських подій червня 1918 р. Та достовірних підтверджень цьому немає. Є лише припущення — телеграма із Звенигородки Українському Телеграфному Агентству від 6 червня 1918 р., в якій повідомляється, що “партизанами, по слухам, командує бывший комендант Павловский”<sup>53</sup>, та рапорт начальника особливого відділу генштабу України начальникові генштабу, написаний після придушення повстання. У ньому йдеться про те, що керівниками повстання були “жители села Кирилówki братья Шевченко (один из которых был назначен мятежниками комендантом города) и бывший комендант города Звенигородки прапорщик Павловский”<sup>54</sup>. В зазначеному документі прапорщика звинувачують у видачі селянам зброї із місцевих складів. Очевидно, до такого висновку прийшов начальник особливого відділу після розслідування справи Кириєнком, якому “свідчив” Тютюнник. Та загадкою залишається той факт, чому при живому комендантові, який “веде за собою маси”, повстанці призначають нового. Проливає світло Юрко Тютюнник, який писав: “Під час повстання Павловський втік, і мені довелося перебрати на себе повноваження керівника”. Це підтверджував у “Новій Раді” колишній курінний Вільного Козацтва, повстанчий комендант Левко Шевченко. Крім того, залишається фактом те, що одна частина пограбованої зброї за наказом Тютюнника потрапила до вільних козаків Гусакового, інша – під Лисянку<sup>55</sup>. Київський губернський староста 7 червня 1918 р. повідомляв Міністерство внутрішніх справ Української держави: “Виступи озброєних значних банд (термін ворогів. – О.Ш.) Вільного Козацтва” спалахують по всьому краю. Розпочалося все 4 червня, коли вільні козаки вели бої з німцями біля Лисянки. Це була загроза для німців та деяких гетьманців, а тому документ закінчується благанням: “для скорого і остаточного знищення козацьких банд повітовий староста пильно просить надіслати допомогу...”<sup>56</sup>.

Після війни Юрко Тютюнник із захопленням згадував про активність земляків: "Під Звенигородкою зібралось близько п'ятнадцяти тисяч озброєного люду; при потребі можна було викликати ще два рази по стільки; була артилерія. Кожне село нагадувало озброєний табір. Жінки варили їжу у великих казанах коло церков; вони ж несли всю господарчу, санітарну і навіть зв'язкову службу"<sup>57</sup>.

У Звенигородці 9 червня німці без бою здали зброю. Та через декілька днів, отримавши підмогу, вони жорстоко розправилися з повстанцями і повсталими селами. Доля селян була визначена — смерть. Газета "Земське діло" від 10 липня 1918 р. сповіщала про арешт одного із керівників Звенигородського повстання, онука Кобзаря — Левка Шевченка. Рятуючись, загони недавніх героїв утікали в "нейтральну зону" — Росію. Наприклад, Звенигородський повітовий староста повідомляв телеграмою губернському старості про те, що "партизаны двинулись на Корсунь. Их четыре отряда. Имеют печать партии украинских социал-революционеров ... идут на соединение с русскими войсками, выступающими против немцев ... общая численность партизан 16000 человек"<sup>58</sup>. Так закінчилося Звенигородське повстання, підготовка до якого розпочалася ще за часів Центральної Ради.

## **НАЧАЛЬНИК ШТАБУ В БРИГАДІ ГРИГОР'ЄВА**

Серед заарештованих керівників Звенигородського повстання був і Юрко Тютюнник. Покарання відбував у Лук'янівській в'язниці<sup>59</sup>. Тут він познайомився із майбутнім генерал-полковником УНР, сотником Андрієм Вовком (до арешту обіймав посаду коменданта Могилівського повіту) та отаманом Палієнком. 14 листопада 1918 р. вони організували у в'язниці повстання, звільнилися від арешту та вирушили назустріч військам Директорії, що входили в Київ<sup>60</sup>. Незабаром їх загін переформували в особливий ударний курінь. Командиром став Палієнко, а його заступником — Юрко Тютюнник<sup>61</sup>.



*Командир бригади М.Григор'єв  
(зліва) та командувач  
Українського фронту  
В.Антонов-Овсієнко під час першої  
зустрічі 18 лютого 1919 р.  
У штабному вагоні поблизу Харкова.*

Більшовики тепер мали справу з Директорією, яку підтримували значні партизанські загони. Наставала нова фаза боротьби за вплив на українських партизанів. У "Історії УРСР" стосовно цього записано: "В районі боїв був створений більшовицький військово-політичний центр, що займався агітацією серед повстанців і керував радянськими загонами. Загони, які стояли за радянську владу, діставали вказівку вливатися в загальну масу повстанців, зберігаючи свою організаційну самостійність, вести роботу по відриву від Директорії і залучення на свій бік якомога біль-

шої кількості учасників боротьби проти гетьманщини"<sup>62</sup>.

Одним з найбільших партизанських загонів, прихильних до Директорії, був загін Григор'єва, але й його не обминула більшовицька агітація. Щоб зберегти загін, командування УНР 27 лютого 1919 р. направляє в нього Юрка Тютюнника, котрому, як зазначає історик, "вдалося прибрати до рук практично все керівництво загонами"<sup>63</sup>. Місце Тютюнника в ударному курені зайняв Андрій Вовк. Та все ж отаман Григор'єв з'єднався з Красною армією. Із григор'євців було сформовано першу бригаду першої Задніпровської стрілецької дивізії Дибенка. Відомо, що рідний брат П.Дибенка – Федір наприкінці 1918 р. перейшов із Армії УНР у Красну армію і був призначений заступником М.Кропив'янського. Юрка Тютюнника призначили начальником штабу першої бригади. Декілька місяців тривав союз комбригів Григор'єва і Махна, війська яких 19 лютого 1919 р. сформували 1-шу Задніпровську стрілецьку дивізію. Мине небагато часу і соратники воюватимуть між собою, а комдива *Павла Дибенка*,

згодом командарма 2-го рангу, нагородженого трьома орденами "Красного Знамени"\* , 1938 р. розстріляють чекісти.

Дякуючи виключно рішучості Юрка Тютюнника бригада Григор'єва 8 березня звільнила від інтервентів Херсон. План звільнення міста розробив Ю.Й.Тютюнник. Згодом ця ж бригада вигнала ворога з Миколаєва та Вознесенська. 6 квітня 1919 р. вона була вже в Одесі. Того ж дня Юрка Тютюнника призначають комендантом міста. Йому доручили вести переговори, приймати трофеї і стежити за порядком. Як стверджує довідник, за визволення Одеси Ю.Тютюнник нагороджений орденом "Красного Знамени"<sup>64</sup>. 13 квітня бригаду Григор'єва переформували у 6-ту стрілецьку дивізію, яку він і очолив.

У травні 1919 р. комдив Григор'єв та його начштабу Тютюнник<sup>65</sup> відмовилися від співпраці з більшовиками. 8 травня в Єлисаветграді Ю.Тютюнник оголосив Універсал. Так почалося повстання у Красній армії, яке за радянських років змальовувалося лише чорними фарбами. До такого рішучого вчинку григор'євців спонукало те, що армія і уряд, яким вони довірилися, були по суті антинародними й антиукраїнськими. Затонський, згадуючи Красну армію тих часів, писав: "Що являли собою наші дивізії? Що хочете, тільки не регулярні частини. Дивізії склалися з партизанів, що під тиском німців переходили на радянську територію. А що постачання їх мало найбільш характер випадковий і живилися вони як самі знали, то зрозуміло, що й дисципліна їхня була в найпервіснішому стані. Жили з того, що тягли з України"<sup>66</sup>.

В Універсалі Григор'єва, співавтором якого вважають Юрка Тютюнника, читаємо: *"Народе український! Народе змучений! ... замість землі і волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайку й комісарів з Московської обжорки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у штанях з мішковини, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій*

---

\*Із 16 вересня 1918 р. до 1 серпня 1924 р. напис на цьому ордени свідчив, що це нагорода Російської Федерації. Тому його назву українською не перекладаю. Гадаю, це ніскільки не принижує поважність нагороди.



*хліб, реквізують твою худобу й запевняють тебе, що все це на користь народу. Працьовник святий! Божий чоловік! Подивись на свої мозолясті руки... Уряд авантюриста Раковського та його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати волю народу. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його... Всякі вбивства без суду народного, мародерства, безчинства, вторгнення в чужу оселю, незаконні реквізиції будуть припинятися на місці силою зброї. Своїми замісниками призначаю товариша Юрка Тютюнника, товариша Горбенка та товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання*<sup>67</sup>.

Крім Універсалу було ще ряд відозв, як то "Товарищи красноармейцы и селяне", в якій йшлося про те, що Григор'єв і його помічники не гетьманські міністри, "а люди искренно любящие свой народ и желающие только хорошей человеческой независимой жизни"<sup>68</sup>, або "Брати селяни і козаки", в якій розкривається зловісна суть більшовиків та закликається до нещадної боротьби з неправдою і злом<sup>69</sup>. У жодній з листівок не йдеться про заклики до грабунку, насильства і національної неприязні.

Без цих документів тяжко зрозуміти суть григор'євщини, яка за короткий період охопила майже всю територію України. Завдяки умілому керівництву повсталі захопили Миколаїв, Катеринослав, Кременчук, Черкаси, Золотоношу, Умань...

9 травня 1919 р. Тютюнник на чолі загону вирушив на Катеринослав. Завдяки підтримці Чорноморського коша місто після тривалих і жорстоких боїв було у руках тютюнниківівців. Та вже 15 травня красноармійські війська комдива Пархоменка змусили їх відступити ("Час/Time" 1997. 24–30 квітня). Юрко Тютюнник повертає на Київщину. Поблизу Єлисаветграда тютюнниківівці відбили 2 кулемети, а поблизу Новомиргорода змусили відступити красноармійський бронепотяг<sup>70</sup>.

Причиною поразки військ Григор'єва була роздрібненість на партизанські загони. Проти повстанських сил Григор'єва виступили добірні частини красноармійців. Але фатальну роль у придушенні повстання відіграли махновці. У липні 1919 р. один з їхніх командирів убив Григор'єва<sup>71</sup>.

## ПЕРШИЙ РЕЙД

*Ще* за життя Григор'єва, в червні 1919 р., Тютюнник повів загін повстанців на Звенигородщину, партизани якої захопили у місті владу, але відразу ж були розпорошені красноармійцями і тепер чекали повернення колишнього кошового<sup>72</sup>.

Шойно створені численні партизансько-повстанські відділи, які об'єднувалися у великі загопи, щоб боротися з більшовиками, для Москви залишалися "григор'євцями". Їх кількість викликала у ворогів занепокоєння і розпач. Орган незалежної УСДРП "Червоний прапор" 24 квітня 1919 р. писав: "По Україні розливається хвиля повстань, яка набирає усе більші і більші розміри ...Даремно покликатись на здоровий розум комуністів, коли повстанський рух захоплює більшу частину України, коли "рабоче-крестьянское правительство" навіть у Києві не може спокійно спати, коли "Красная армия" перед лицем цього руху розпадається і розбігається /.../, коли перед комуністичною владою стоїть проблема: залишитися лише з одними китайцями, латишами та єврейськими військовими частинами, певно, ця проблема досить грізна для тих, хто її творить. Отже, повстанський рух шириться там, де найбільше відчутна комуністична рука /.../ викликає незадоволення мас те, що ця політика є політикою окупаційної влади". Тяжко не погодитися з українськими соціал-демократами, адже наведені факти підтверджувалися не лише вчинками більшовиків, а й діями Леніна, який у праці "Успіхи і труднощі радянської влади" (березень-квітень 1919) зазначав, що хоч німці й вивезли з України 9 млн пудів хліба із запланованих 60, та "запаси хліба на Україні гігантські. Взяти все відразу не можна. Ми послали на Україну наші кращі сили, щоб спочатку зробити все для побудови апарату на Україні і взятися за роботу, коли буде зброя в руках і апарат, на 1 червня (1919 р.) одержимо за це 50 млн пудів хліба"<sup>73</sup>. Ленін не мав забирати хліб у німців. Із ними він швидше знаходив спільну мову, ніж з українцями. Наприклад, під час війни з українською Директорією вулицями Харкова розгулювали спільні німецько-більшовицькі патрулі<sup>74</sup>. Вождь більшовиків не вгавав. У квітні на конференції

залізничників він заявив: "Ми повинні не менше 3000 робітників-залізничників, почасти селян з північної голодної Росії, послати на Україну. Український уряд (маріонетковий. — *О.Ш.*) уже провів точну розкладку тієї кількості хліба, яку можна взяти зараз в розмірі 100 млн пудів"<sup>75</sup>. Як бачимо, Ленін посилав в Україну лише "кращі сили", які склалися з моряків-братішок, голодних північних селян і залізничників. Про них надовго зберіг пам'ять видатний більшовик Затонський. У спогадах він записав: "Мене тоді Московський комітет раз-у-раз використовував для виступів на заводах, найчастіше в залізничних майстернях. Залізничники надто чогось бузили. Мене самого чотири рази били в різних місцях"<sup>76</sup>. Тікаючи від такої влади, люди йшли в загони численних отаманів.

На початку червня, пробиваючись у Звенигородку, загін Тютюнника зупинився в селі Козацькому, де об'єднався із загonom Мірошніченка (розташовувався в сусідньому селі Топильне). Звідси Тютюнник в ніч з 7 на 8 червня напав на Звенигородку, в якій дислокувалися красноармійці, прислані воювати з "бандами Тютюнника", вибив їх з міста, а сам повернувся в Козацьке<sup>77</sup>.

Оговтавшись, 7-й ворожий полк разом із Звенигородським охоронним батальйоном і частиною 5-го полку вирішили завдати нищівного удару Тютюннику, але завдяки безстрашному героїзмові козаків красноармійців було вщент розбито. Тютюнниківцям дісталася чимала кількість зброї, їжі та 16 коней<sup>78</sup>. Красній армії в ці дні було непереливки, вона потерпала від численних повстань. Зокрема, у травні до Григор'єва приєдналися красноармійці чигиринського гарнізону. На початку червня вибухнуло повстання в 2-му красноармійському полку. У боях під Черкасами були добряче пошматовані 1-й та 5-й красноармійські полки<sup>79</sup>. Полонені красноармійці 5-го полку причину повстань вбачали в тому, що у їхніх підрозділах "багато жидів та китайців"<sup>80</sup>.

Об'єднані загони Мірошніченка і Тютюнника перейшли в Кирилівку, де у бою 23 коней одразу передали розвідникам, а із об'єднаних загонів створили два відділи: Мірошніченка — названий Полтавським (більшість людей у ньому була з Полтавщини) та Тютюнника — названий Верхньодніпровським. Останній нараховував 450 козаків. У Кирилівці до нього приєдналося ще сім старшин та 50 козаків, переважно учнів гімназії і семінарії. Їх було

зведено в окремий загін, названий Звенигородським. Командиром обрали Бондаренка<sup>81</sup>.

8 червня красноармійці вислали в Кирилівку розвідку, яка була відбита тютюнниківцями. Сам Ю. Тютюнник при двох вершниках, озброєний кулеметом, відвідував своє рідне село Будище. Наступного дня більшовики пішли в атаку, але відділ Тютюнника, зробивши 45-кілометровий марш, зупинився в Боярці. Перехід здійснили на селянських підводах. Під час маршу було розбито кінний загін красноармійців та розстріляно ад'ютанта командира Звенигородського охоронного батальйону.

У Боярці Тютюнник зв'язався із Головним Повстанським Штабом. Його начальник Юрій Мазуренко повідомив про зв'язок з отаманами Зеленим, Ангелом, Соколовським. Формально Тютюнник підпорядковувався цьому штабу, хоча у нього не було певності щодо ширості слів Мазуренка. Загін Тютюнника переіменували у 4-ту Радянську повстанську дивізію (не плутати з 4-ю Радянською дивізією)<sup>82</sup>.

Як свідчить документ, 12 червня тютюнниківці після тривалого бою захопили Володарку і одразу передислокувалися на Звенигородщину<sup>83</sup>.

Наступного дня Юрко Тютюнник захопив Звенигородку, яка стала базою його загону. Більшовики втекли до Шполи. Отаман Тютюнник, звільнивши Звенигородський та сусідні повіти, взявся за організацію влади. З його ініціативи мав відбутися повітовий з'їзд, який і визначив би представників влади, а доти повітовим комісаром було призначено Кузьменка. Тютюнник розумів, що без підтримки сусідів-повстанців йому не втриматись, а тому постійно шукав контакту з іншими отаманами. Найчисельнішим на Уманщині був загін отамана Клименка. Тютюнник вирішив з'єднатися з ним, щоб спільними силами визволити від більшовиків Умань. Для цього він виїхав у Тальне, але змушений був повернути назад, як тільки довідався, що на станції Звенигородка та в Калниболоті (тепер смт Катеринопіль) скупчуються більшовики. Отаман сміливо заатакував ворога, який у паніці втік<sup>84</sup>.

У бою під Звенигородкою загинув осаул Тютюнника Олекса Титаренко.

Загін Тютюнника 17 червня зустрів у Тальному малочисельний відділ 2-го Уманського полку отамана Сокола. Сюди ж прибув і посланець від отамана Клименка, який

шойно зайняв станцію Христинівку. На нараді в Тальному було домовлено: 19 червня спільними силами виступити на Умань. Опівдні 18 червня загін Тютюнника вирушив з Тального в уманському напрямку. Вибивши із Добровод більшовиків, козаки залишилися в цьому селі на ніч. Вранці красноармійці оточили тютюнниківців, які, незважаючи на чисельну перевагу ворога, зав'язали бій. Загонові Тютюнника довелося відступити до села Майданецького. У цей час надійшла звістка від отамана Клименка. Не дочекавшись тютюнниківців, він вирушив на Умань, але був розбитий 8-м стрілецьким полком<sup>85</sup>.

Більшовики раділи. Повітовий комісар Уманщини видав з цього приводу наказ, в якому зазначив: "Тютюнник и Клименко, являясь агентами разбитого Григорьева, безумно мечтали захватить город Умань и сделать своей базой для контрреволюции. Красный штык и красная грудь не дрогнули и одним взмахом превратили в ничто все замыслы преступной буржуазии! Долой помещиков и капиталистов!"<sup>86</sup>

Незважаючи на труднощі, Юрко Тютюнник зумів зберегти боєздатність свого загону. Відійшовши від захоплених більшовиками залізничних станцій, загін Тютюнника зупинився в Рижанівці. Тут поховали убитого більшовиками скарбника загону Усенка<sup>87</sup>. Генерал-хорунжий армії УНР Марко Безручко причини поразок вбачав у тому, що до червня українське військо трималося так званої "залізничної тактики" ведення війни. Полягала вона в тому, що війська, які не мали обозів, пересувалися ешелонами: "Вступає частина в бій — випадають із вагонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї... Ні про які маневри не могло й бути мови"<sup>88</sup>. Це цілком стосується і партизанів Тютюнника, які воювали тільки навколо залізниць.

У Рижанівку прибув посланець від Юрія Мазуренка, який привіз наказ Головного Повстанського Штабу про затвердження Юрка Тютюнника командиром 4-ї Селянської дивізії. У листі Мазуренко обіцяв Тютюннику неабияку перспективу. Ймовірно, про Тютюнника заговорили й у вищих колах УНР, адже прибулі в червні до Холодного Яру представники Уряду наказали отаману Уварову пробиватися на з'єднання з цим отаманом<sup>89</sup>.

25 червня очолювані комдивом Юрком Тютюнником 1734 козаки вирушили на Київщину<sup>90</sup>. У Сквирі Ю.Тю-

тютюнник з'єднався з 3-ю Повстанською дивізією отамана Дяченка та Головним Повстанським Штабом Мазуренка й одразу перебрав усю владу на себе. Поблизу Самгородка замість Дяченка він призначив командувачем отамана Олексу Григор'єва. Звідти пішли на Гнівани, де, за чутками, мала бути Армія УНР.

На цей час у Тютюнника було 3000 багнетів, 325 шабель, три польових і одна гірська гармати та до сотні кулеметів. Крім того, була добре налагоджена санітарна служба, яку очолювали два лікарі.

Головний Повстанський Штаб перебував на становищі біженців, без зброї і впливу на козаків. Бюро Української Печаті доповідало Леніну: "Установлено, что штаб Тютюнника был "Главным Революционно-Повстанческим Штабом", дававшим все директивы Григорьеву, Ангелу, Зеленому, Струку, Волынцу и прочим..."<sup>91</sup>

Незабаром військові відділи Тютюнника з'єдналися із регулярними частинами УНР. Такий багатокілометровий перехід став можливим завдяки великому авторитету Юрка Тютюнника серед козаків та підтримці населення. З тогочасної історії відомо, що кінні рейди по ворожих тилах застосовували і красноармійці (рейди Якіра, Котовського, Будьонного, Примакова), і білі (рейд Мамонтова), і українські війська (рейди Тютюнника, Палія, Гулого, Омеляновича-Павленка). Але цей рейд у ті грізні часи був чи не першим вдалим походом<sup>92</sup>.

Слід зазначити, що у підпорядкованих Тютюннику відділах завжди була сувора дисципліна, "яка могла бути виконана серед своїх підлеглих людиною, подібною до Тютюнника. Його повстанці любили за безподібну хоробрість, холонокровність, яка, здавалося, побільшувалася в критичні моменти, за справедливе відношення до підлеглих, незважаючи на положення, яке хто займав. Зате страшний він був, коли карав за провини: грабунок, непослух і таке інше..."<sup>93</sup>

## КОМАНДУВАЧ КИЇВСЬКОЇ ГРУПИ



*Отаман Божко.*

Приєднання до військ УНР партизанської дивізії Тютюнника справило неабияке враження на командування військами. Їх тішило прибуття з Херсонщини цілого повстанського коша Юрка Тютюнника. "Пройти тисячі верст по ворожому запіллю з обозами й пішки 3500 люду було можливо тільки за підтримки населення й ворожості до червоних"<sup>94</sup>.

Після з'єднання підрозділи Тютюнника відразу включилися в бої. 13–14 липня вони із Запорізькою Січчю отамана Божка розташувалися поблизу Копайгорода, а вже 17 липня, завдяки успішно проведеній

операції, звільнили від більшовиків Новоушицький район. Тоді ж, у липні, військові частини Ю.Тютюнника захопили Липовець<sup>95</sup>. Ситуація ускладнилася в боях за Жмеринку. Отаманам Тютюннику та Божку протистояла щойно сформована 45-та стрілецька дивізія (комдив Йона Якір). Українське військо, при підтримці повстанців з Лещівського повіту під керівництвом отамана Шепеля, змогло підійти до Жмеринки лише на відстань 4–6 верст, позаяк тут зосередилися добре озброєні красноармійські частини. Тютюнниківці були навіть не переформовані і майже без гармат<sup>96</sup>.

Згодом, з висоти часу, генерал-хорунжий Генштабу УНР Микола Капустянський писав про майстра партизанської війни: "Юрко Тютюнник був талановитий отаман повстанчих загонів, але як полководець регулярних військових формувань він не дорівнював нашим, ми б сказали, найбільшим маршалам-генералам: О.Грекову, В.Сальському, М. Безручкові, а зокрема, блискучому операторові

і неперевершеному тактикові О. Удовиченкові. Також і інші командири корпусів і дивізій переважали Ю. Тютюнника і своїм досвідом, і цілеспрямованістю<sup>97</sup>. Подібну оцінку від відомого генерала отримали й тютюнниківці, про перші тижні їх перебування у війську УНР він зазначав: “В його дивізіях не вистачало старшин — знавців військової справи. Чимало старшинських посад посідали люди відважні, але маловійськові (серед них значний відсоток учителів). Вони зі своїми односельцями приєдналися на поході до отамана Ю. Тютюнника і досі ще лишалися на чолі своїх відділів”<sup>98</sup>.

26 липня підпорядковані Юрку Тютюннику частини було переформовано в Київську групу Армії УНР<sup>99</sup>. До неї додали кадрових старшин. Посаду генерал-квартирмейстера посів майбутній генерал-хорунжий, сотник Генштабу УНР Михайло Пересада-Суходольський. Начальником штабу групи призначили “людину серйозну і працездатну” підполковника Решке<sup>100</sup>.

Київська група складалася з двох Селянських дивізій — 5-ї і 12-ї. На чолі 5-ї дивізії, змінивши отамана Григор'єва, став Андрій Вовк, а командиром 12-ї дивізії призначили отамана Безуса. Після переформування групи на чолі деяких частин залишилися ті отамани, які прийшли з Тютюнником: полковник Мірошніченко, отаман Залізняк та ін.<sup>101</sup> Серед полків особливо виділялися три – Верхньодніпровський (командир полковник Шкурік), Звенигородський (командир полковник Войнаровський) та Полтавський (командир полковник Мірошніченко)<sup>102</sup>.

Не всі отамани згодилися визнавати Юрка Тютюнника командувачем Київської групи, неоднозначне ставлення в них було і до вищого командування Армії УНР. Отаман Божко неодноразово підбурював Тютюнника підняти повстання. До цього ж закликали боротьбисти, які прийшли з Тютюнником, але Юрко Йосипович не погодився на пропозиції заколотників<sup>103</sup>. На початку жмеринської операції отаман Запорізької Січі Божко, ігноруючи накази штабу Армії УНР та командувача групи, самовільно пішов у наступ на Жмеринку, чим завдав чималої шкоди війську і планам командування. Штаб армії видав наказ про розформування цього підрозділу, та козаки звернулися до Симона Петлюри, щоб той зберіг Запорозьку Січ. Головний Отаман погодився, але ця частина в боях під





*Генерального штабу генерал-полковник Андрій Вовк.*



*Генерального штабу генерал-хорунжий Михайло Пересада-Суходольський.*

Жмеринкою більше участі не брала. Замість отамана Божка командиром дивізії призначили отамана Добрянського<sup>104</sup>.

Для успішного завершення Жмеринської операції командування підсилило Київську групу частинами Галицької армії. Українське військо 9 серпня вступило в Жмеринку.

З 15 серпня група Тютюнника вирушила в форсований марш на Вапнярку–Умань. У цей час станції Христинівка і Умань уже були захоплені повстанськими відділами Павловського і Зеленого. Щоправда, Капустянський зазначає, що “в Умані перебувало ще кілька ватажків меншого калібру”<sup>105</sup>.

Ці події значною мірою полегшили просування Київської групи, яка 20 серпня зосередилася в районі Христинівка–Умань–Яроватка. Отаман Юрко Тютюнник зі штабом зупинився в Христинівці. Остаточо устаткувавшись на станції, командувач групи наказав отаманам округи підпорядкуватися йому. Авторитет Тютюнника був великим і незаперечним, а тому всі “ватажки меншого калібру” визнали його владу над собою, окрім Зеленого, який попрямував на Білу Церкву, щоб самому піти на Київ<sup>106</sup>.

Окремі відділи Київської групи, підкріплені бронепотягом, 21 серпня зосередилися в районі Тальне–Шпола. Таким чином, дивізії отамана Тютюнника за шість днів пройшли 140 верст і досягли призначеного їм району в обумовлений час<sup>107</sup>.

Одночасно з успіхами Української армії на Правобережжі України на Лівобережжі більшовики зазнали значних втрат від армії генерала Денікіна. Станом на 16 серпня денікінці окупували територію по лінії Золотоноша–Черкаси, а 21 серпня перейшли на правий берег Дніпра. Цього дня Терська дивізія отамана Шкуро\* розташувалася на станції Цвіткове, звідки вела розвідку у напрямку станції Христинівка.

Неподалік Шполи, в Сигнаївці, передові частини Юрка Тютюнника зустрілися з денікінцями. Бою не відбулося, бо Генштаб наказав шукати порозуміння з Добровольчою армією в боротьбі з більшовиками. Юркові Йосиповичу Тютюннику та його штабу доручили вести переговори із денікінським штабом. Вже 23 серпня Тютюнник доповідав командуванню про те, що Добровольча армія на Цвітковському відтинку ставиться до української армії толерантно. Щоправда, між парламентарями виникли розбіжності стосовно демаркаційної лінії. Українську узгоджувальну делегацію з цього питання очолив полковник Генштабу Пересада-Суходольський<sup>108</sup>.

Сьогодні мало кому відомо, що в шовіністичній Добровольчій армії були підпільні українські гуртки. Закладали їх поодинокі відчайдухи на кшталт майбутнього керівника єлисаветградсько-олександрійського повстанського комітету Олександра Нестеренка. 1921 р. на допиті в чекістській катівні він зізнався, що "11 червня 1919 р. вступив до 4-го пластунського куреня Добровольчої армії, де заклав український гурток з козаків. Пробув у курені до липня, звідки мусив тікати за свою агітацію"<sup>109</sup>.

Як до революції, так і після неї російські "демократи" залишалися імперіалістами. Тому командувач Київської групи Тютюнник, незважаючи на успіхи в переговорах, тримав на межі з денікінцями бронепотяги. 27 серпня дивізії Київської групи розташувалися таким чином: 5-та — в Умані, а 12-та — у Тальному, бронепотяги — в Шполі.

---

\*Генерал-лейтенант російської армії А. Г. Шкуро репресований 1945 р.

Наступного дня група Тютюнника почала передислокацію на південь, щоб зосередитися в Голованівську. Першою стала на марш 12-та дивізія, а 5-та, при якій весь час перебував командувач групи, чекала на з'єднання з отаманом Волинцем. Планувалося закінчити перехід до 30 серпня<sup>110</sup>.

## ЧИ БУВ ТЮТЮННИК ВОРОГОМ ЄВРЕЇВ?

Радянський історичний канон стосовно борців за волю України вимагав таврувати їх штампами на зразок "бандити" і "жидоненависники". Не лише в періодиці, а й в монографічних "дослідженнях" радянських істориків творився міф про єврейські погроми, які чинили українські воїни під керівництвом Симона Петлюри, Юрка Тютюнника та інших воєначальників.

Під час перебування в Тальному 12-ї Селянської дивізії Київської групи Армії УНР було заарештовано деяких членів місцевого ревкому, які займалися агітацією проти української державності. Серед арештантів був присланий з Пітера агент Троцького комісар Гертлейн. Незабаром заарештованих відпустили "під розписку", а комісара розстріляли. Цей факт у місцевій періодиці радянського періоду набув широкого розголосу. В смерті Гертлейна звинувачували Юрка Тютюнника й українських вояків<sup>111</sup>. Та не забуваймо, що комісар-чужинець також не для розваг тримав у руках зброю. При першій-ліпшій нагоді пускав кулю в скроню не лише політичним опонентам. Донині дослідники мовчать про погроми більшовиками-євреями, китайцями, росіянами, поляками цивільних українців.

З історії відомо, скільки лиха наробили більшовики, закликаючи не підкорятися найвищій владі в Україні — Центральній Раді, гетьману, Директорії. Учасник революційних подій 1917–1919 рр. на Черкащині більшовик Рац згадував, як в 1918 р. Черкаський і Канівський полки зайняли Черкаси й до влади прийшла Директорія. Місцеві більшовики спробували підняти повстання, але їх було ув'язнено. Щоб допомогти товаришам, однопартійці

привели до в'язниці "робітників". Відбувся мітинг. Нова влада не бажала загострювати ситуацію, тому в'язнів звільнили. При цьому до більшовиків звернувся командир охорони Безверхий з проханням: "Я вас дуже прошу...припиніть боротьбу проти нашої влади", на що ті, за спогадами арештанта І.Раца, відреагували так: "Ми засміялися. Наше рішення тепер було ясным: ніякої пощади ворогові і ні хвилини зволікання. Вся партійна організація незабаром була в казармах петлюрівських полків. Ми розійшлися по батальйонах і ротах"<sup>112</sup>.

Чи не сталося б так і з Гертлейном? Адже звільнений Тальнівський ревком через день зустрічав хлібом-сіллю красноармійців, які довго в місті не затрималися. Що ж до Юрка Тютюнника, то, як свідчать наведені вище факти, він не був у Тальному, бо перебував в Умані при 5-й дивізії. Та більшовики не могли змиритися з тим, що популярність отамана Юрка Тютюнника в цих краях була дуже великою, а тому й вигадували про нього усілякі небиліці.

Сьогодні, коли відкрилися заборонені архіви, з'ясувалося, що командувач Київської дивізії отаман Тютюнник доповідав Головному Отаманові і Голові Директорії Симону Петлюрі про те, що восени 1919 р. за участь у погромах в Тальному розстріляно п'ять злочинців, а у Вахнівці — чотирьох. У м.Чернове така ж доля спіткала козака 4-ї дивізії. Комдив Ю. Тютюнник вимагав від командирів карати погромників. У книзі А.Марголіна є документ: командир 4-го Київського полку полковник Сидорянський сповіщає своїм наказом про вбивство на місці злочину у м.Гусятин козака Новохацького<sup>113</sup>. Вироки надзвичайних військових судів підписував сам Тютюнник. Опісля страти імена погромників було оголошено спеціальним наказом. Отаман Юрко Тютюнник поводився з грабінниками суворо. Учасник буремних подій, історик української державності В.Іванис зазначає: "Накази отамана Ю.Тютюнника і начштабу А.Вовка 23.07 і 8.12.1920 р. вимагають розстріляти без суду негідників, що грабують мирне населення"<sup>114</sup>. Подібних прикладів існує безліч...

## БОЇ З КРАСНОЮ АРМІЄЮ

Одночасно з Київською групою Армії УНР у напрямі Голованівська рухалася двома колонами 58-ма стрілецька дивізія Красної армії (комдив 22-річний І.Ф.Федько\*). Її ще не встигли пошарпати в боях, бо лише 1 серпня 1919 р. вона була сформована з решток Кримської дивізії. Комбригами 58-ї дивізії призначили росіян А.Шишкіна, Л.Маслова, Г.Кочергіна. Цікаву характеристику 58-ї дивізії, і зокрема бригади Кочергіна, подають праці генералів Генштабу УНР М.Капустянського і О.Удовиченка. Вони публікують радіозвіт від 15 серпня 1919 р. з Миколаєва на адресу реввійськради 12-ї армії, в якому зазначається: "Разложение частей в соприкосновении с повстанческими массами достигло максимума. Наводненные махновскими агентами части боеучастка Кочергина с большинством командного состава перешли на сторону Махна...Кочергин тяжело ранен. Политком убит. Настроение частей, находящихся в Николаеве, махновское. Политком Михалевич"<sup>115</sup>. Тоді ж, у серпні, до махновців перейшла уся кіннота 58-ї дивізії<sup>116</sup>.

Очевидно, реального впливу на вирішення подібних ситуацій в своїх частинах реввійськрада Південної групи більшовицьких військ не мала, бо сама група була утворена 14 серпня 1919 р. для кращої координації бойових дій. До складу Південної групи військ 12-ї армії входили три дивізії: 45-та (начдив Йона Якір), 47-ма (начдив І.Логофет) та 58-ма (начдив Іван Федько). Щоправда, ослаблені частини 47-ї дивізії влилися в 58-му дивізію.

Реввійськрату 12-ї армії було сформовано на станції Бірзула (нині м.Котовськ) у складі Якіра, Затонського, Гамарника, Голубенка. Начштабу призначено колишнього командувача Чорноморського флоту контр-адмірала Немітца. За відсутності Якіра 45-ю дивізією командував І.Гаркавий<sup>117</sup>. *У 30-ті роки усі ці люди (окрім О.В.Немітца) загинули в більшовицьких катівнях.*

---

\*Мине 20 років і цей командарм 1-го рангу, нагороджений чотирма орденами "Красного Знамені", буде розстріляний "товаришами". Під час арешту і на більшовицькому судилищі Федько повадився гідно і мужньо.

Улітку 1919 р. командування більшовицької Південної групи могло скасувати накази вищого керівництва. Зокрема, директива головного командування від 18 серпня вимагала: "Оборона южной Украины, и в частности г. Одессы, Николаева, необходима, поэтому войска трех находящихся там дивизий нельзя отводить на север"<sup>118</sup> ...Того ж дня був оголошений наказ командування 12-ї армії військам Південної групи: "Сегодня реввоенсовет республики приказал: 1. Войска Южной группы на север не отводит... 2. На одну наиболее прочную дивизию возложить обеспечение прочной связи Киева с югом Украины, для чего упорно обороняют район Умань-Ольвиополь-Новоукраинка, Новомиргород-Звенигородка путем активных действий против противника. 3. На группу возлагается сохранение южной Украины даже в том случае, если деникинцы и петлюровцы соединятся в районе Умань-Елисаветград...". Та щойно призначений командувач Південної групи військ 12-ї армії Якір\* 20 серпня терміново збирає засідання, на якому, ігноруючи вимогу "на север войск не отводит", вирішує: "Нам, красноармейцам на юге Украины, приходится временно под натиском врага отступить, идти на соединение с нашими братьями под Киевом, красными братьями России, быстро продвигающимися к Харькову... Южной группе предстоит совершить боевой переход, походным порядком по местности, занятой отдельными бандитами, и, продвигаясь на север, соединиться с нашими северными товарищами. Вперед, герои! К победе, орлы!"<sup>119</sup>.

Назустріч цим анархічно налаштованим красноармійським частинам рухалась Київська група Юрка Тютюнника. 30 серпня розпочалися бої. Цього дня Київська група поблизу Голованівська зустрілася з лівою колоною ворога. 12-та дивізія зустріла праву колону красноармійців у Покотилівому. У результаті перших боїв більшовики відступили до с. Грушки<sup>120</sup>. Але, як зазначає генерал Удовиченко, Південна група "майже втричі переважала всю групу отамана Ю. Тютюнника"<sup>121</sup>. Київській групі Армії УНР потрібна була допомога.

---

\*Через 18 років член ЦК ВКП(б), командарм 1-го рангу, кавалер трьох орденів "Красного Знамени" Йона Якір буде розстріляний своїми однопартійцями.

Після завершення Вапнярської операції командування Армії УНР посилає на допомогу Київській групі Залізну дивізію Удовиченка. Таку назву вона здобула за успішне проведення Вапнярської операції<sup>122</sup>. Крім неї на допомогу Тютюннику вирушили Українські Січові Стрільці. Ці частини, згідно з планом об'єднаних наддніпрянських і галицьких штабів, мали оточити 47-му і 58-му стрілецькі дивізії ворога.

Два дні тривали запеклі бої 5-ї дивізії під безпосереднім керівництвом Юрка Тютюнника та Андрія Вовка проти 58-ї дивізії Івана Федька. Сили були нерівними і тютюнниківці змушені були відступити до станції Христинівка. Південна група, скориставшись успіхом в районі Голованівська-Христинівка, вийшла через нейтральну смугу з оточення і взяла курс на ст. Попільня, а далі на Коростень, де й з'єдналася з 12-ю армією<sup>123</sup>. За цей прорив командири трьох зазначених дивізій одержали ордени "Красного Знамени".

Київська група лише в одному бою за Жмеринку полонила 450 красноармійців і розпорошила цілу ворожу дивізію. Але недооцінка можливостей ворога командуванням Армії УНР призвела до тяжкої поразки<sup>124</sup>. Як зазначив генерал Марко Безручко, "Уся війна проти Московщини носила характер надзвичайно рухливий. Бої були скороминулі і завжди вирішальні... Кіннота набувала надзвичайного значення. Найменший відділ кінноти завжди вирішував бій"<sup>125</sup>.

У той час коли Київська група вела жорстокі бої поблизу Христинівки, Центральна група українських військ вступила в Київ. Одночасно з нею, але з іншого боку і з іншою метою в столицю України ввійшла Добровольча армія генерала Денікіна. Наростав новий конфлікт...

## ПОШУКИ СОРАТНИКІВ

**Н**а початку вересня 1919 р. війська УНР та денікінці, хоч і дотримувалися нейтралітету, але відчувалося протистояння, яке до кінця місяця переросло у відкриту війну.

Незважаючи на поразку, Київська група отамана Тютюнника продовжувала займати ті ж позиції, що й наприкінці серпня, тобто по лінії Тальне–Умань–Христинівка, з авангардом на ст.Шпола<sup>126</sup>. Ворогів в української армії вистачало — бракувало спільників.

20 вересня того ж року на ст. Жмеринка вдруге було укладено угоду між махновцями й Армією УНР. Від махновців її підписали Волін і Чубенко, від Директорії УНР — Петлюра і Тютюнник. Останні розраховували на реальну співпрацю проти денікінців. Натомість махновці мали на меті інше. Згодом начштабу цієї армії В.Білаш запише у спогадах: "В этом соглашении мы усматривали армейские и агитационные выгоды: с одной стороны — хотели свести на драку Петлюру и Деникина, получить боеприпасы и медикаменты, в которых мы так нуждались, и использовать стационарные тыловые лазареты; с другой — хотели разложить низы, которые Петлюрой насильно были мобилизованы и, наконец, террористическим актом покончить с ним все счеты, как с Григорьевым"<sup>127</sup>. Для цього в Умань, місто зустрічі Головного Отамана з "батьком", були заслані махновські терористи. Та Петлюра на переговори із Махном не приїхав.

Паралельно з Київською групою отамана Тютюнника діяла Київська група Махна кількістю 500 багнетів, 20 шабель, 4 кулемети. Її основою були ті, хто ще недавно підпорядковувався Григор'єву і його начальнику штабу Юркові Тютюнникові. Командував групою Рябонов (заступник Калужний). На той час Київська група Махна дислокувалася в районі Умань–Тараща–Корсунь–Звенигородка, тобто в тих краях, що й однойменна група Армії УНР<sup>128</sup>.

Аналізуючи спогади вищого командування махновців та Армії УНР, можна зробити висновок, що офіцерський Сімферопольський полк денікінців наприкінці вересня 1919 р. був знешкоджений біля Перегонівки спільними силами<sup>129</sup>.

Наприкінці осені становище української армії погіршилося, а тому деякі отамани, здебільшого ліві есери, пішли на співпрацю з Махном. Поклявшись у вірності "батькові", есер Блакитний\* отримав 1000 гвинтівок і

---

\* Отаман Кость Блакитний – командир Степової повстанської дивізії. Діяв на Херсонщині. Після смерті В.Чучупаки – головний отаман Холодного Яру. Загинув 1921 р.



підтримку отамана Коцура\*. Таким же чином отримали зброю отамани Каліберда і Скирда. Блакитному вдалося об'єднати загони цих отаманів під своїм керівництвом. В лавах Махна загін отамана Блакитного намагався триматися автономно. 20 листопада він виступив із Чигирина і зайняв станцію Знам'янка. Тут Блакитний оголосив, що його група є підрозділом Армії УНР<sup>130</sup>.

У цей час Київська група Рябонова і Калюжного звільнила від денікінців Ставище, а незабаром Канів. Вкотре, плекаючи надію на співпрацю з махновцями, 20 листопада 1919 р. Юрко Тютюнник і деякі ліві есери з вищого командування Армії УНР звернулися за допомогою до Махна. Вони просили дати зброю для формування і підтримки повстанських загонів на Київщині. "Батько" був категоричним. Як згадує В.Білаш, Махно кричав: "УНР — наш классовый враг. Ни одной винтовки я не позволю отпустить из армии для этого империалистического вассала". Нестор Махно не був державником, а тому вороже ставився до українських політичних лідерів і партій. Під час відвідин Тютюнником махновського штабу там розгорілася суперечка щодо подальшої долі отамана. "Центральной фигурой в этом споре были Махно и я, занимающий более примирительную позицию, с целью использовать их (українських вояків. — *О.Ш.*) против Деникина, а если удастся — привлечь их в наше движение. Победа осталась за Махно. К сожалению, надо сознаться, что Тютюнника можно было использовать в штарме (в штабі армії. — *О.Ш.*), тем самым сблизить рядовую массу, все еще шедшую за УНР, с нашим движением"<sup>131</sup>.

Через випадок з Блакитним "батько" Махно не підтримав ідею підсилення і формування партизансько-повстанських загонів на Київщині. Очевидно, він не довіряв тим, хто бажав державності Україні, а не лише "вольності трудовому люду".

---

\*Отаман Свирид Коцур – командир червоного Чигиринського полку. Воював проти Армії УНР. Співдіяв з більшовиками, які 1920 р. його вбили.

## ЗАСТУПНИК КОМАНДУВАЧА

15 листопада 1919 р. Директорія передала свої повноваження Симону Петлюрі. Українська армія відступила в район Чорторії і Любара. Влада постала перед проблемою – припинити боротьбу або продовжити її в тилу ворога невеликими загонами.

Тоді ж більшовики поспішили відреагувати повідомленнями в пресі про політичний крах Петлюри. Одні з них запевняли, що він “продався світовому капіталу”, а інші, що “перейшов на бік Красної армії”. Суть пліток залежала від обставин. Підтвердженням цього є інструктивна промова, виголошена головою реввійськкрасної РСФСР Лейбою Бронштейном (Троцьким) перед більшовиками — агітаторами Росії, які “їхали на роботу” в Україну. В політичному плані суть її зводилася до того, що “без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть и мы с вами... Конкретно наша задача сводится к следующему:.. 4) В противовес “самостийнику” Петлюре и другим говорит, что Россия тоже признает самостийность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам... 6) Трудное дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется... Нужно быть осторожным. Только дурак и провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, покуда не разбит Деникин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрою. 7) Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную армию... помните: для достижения цели все средства одинаково хороши...”<sup>132</sup>.

Плітки більшовиків лише підсилювали в українських воїнів упевненість у власних силах. Вони вірили в перемогу. Оптимізм і піднесення бойового духу у вояків Київської групи цілком залежали від отамана Юрка Тютюнника, який одним з перших підтримав ідею Симона Петлюри про продовження боротьби партизанськими методами. На нарадах у Новій Ушиці та Чорторії Юрко Тютюнник повідомив про своє рішення прориватися до



*Ю.Тютюнник. Портрет: роботи худ. П.Холодного. За кордоном зберігався у музеї визвольної боротьби України.*

Дніпра і там, у Звенигородському, Канівському, Чигиринському та Єлисаветському повітах, вести партизанську боротьбу до того часу поки не повернуться регулярні частини Армії УНР.

З першого по шосте грудня 1919 р. Уряд і командування УНР провели ряд нарад, на яких визначили, що армія, прорвавши ворожий фронт, розпочне партизанську війну спільно з повстанцями<sup>133</sup>. 2 грудня на одній з численних нарад Петлюра зачитав відозву "Від Правитель-

ства Української Народньої Республіки", з якою Голова Директорії звернувся до війська: "Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас самопожертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби... Українська Народна Республіка держиться своїми силами і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно і самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде самостійна Народна Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю і громадські та національні права"<sup>134</sup>.

Із Любара (Житомирщина) 6 грудня 1919 р. Армія УНР в складі трьох груп (згодом дивізій) вирушила у шестимісячний похід по ворожих тилах. Очолив армію генерал Михайло Омелянович-Павленко, який водночас командував Запорозькою групою. Щоправда, під час походу його замінив на цій посаді отаман Гулий-Гуленко. Заступником командувача призначили командира Київської групи Юрка Тютюнника. Волинську групу очолював уродженець с. Зеленьків (тепер Тальнівського району Черкаської обл.) Олександр Загородський.

Наприкінці осені 1919 р. тиф вивів із лав тисячі вояків української армії, в тому числі комдивів Гаврила Базильського, Олександра Удовиченка, командувача армії Василя Тютюнника. Саме він, тяжко хворий, споряджав армію у похід. 4 грудня Василь Тютюнник підписав свої останні накази і передав повноваження М.Омеляновичу-Павленку. Тоді ж він провів тривалу розмову з однофамільцем, який назавжди зберіг добру пам'ять про нього. Декількома днями раніше, 1 грудня, Василь Тютюнник обговорював з О.Волохом моральний стан підпорядкованої йому дивізії. При цьому був присутній Юрко Тютюнник. Він зголосився допомогти командувачеві навести лад у бунтівній дивізії. Та Волох не чекав "втихомирення", а підпорядкувався боротьбістам<sup>135</sup>.

Василь Тютюнник помер 19 грудня 1919 р. Після війни його ад'ютант, сотник Євген Маланюк писав: "У сусіднього народу з обох Тютюнників ще за життя були б створені потужні легенди, які електризували б ряди прийдешніх поколінь"<sup>136</sup>. Як завжди, Маланюк сказав гірку правду.

Заступник командувача Юрко Тютюнник багато уваги приділяв політичному питанню. З його ініціативи за кожною групою було закріплено політичного референта, який уособлював Уряд УНР. За наказом Симона Петлюри та за підписом Юрка Тютюнника побачила світ листівка "Всім, всім, всім...", яка є своєрідною відповіддю бронштейнам-троцьким. А тому її текст, після багаторічного замовчування, подаю цілком: *"Як по команді, у всіх більшовицьких газетах почали друкуватися повідомлення про "капітуляцію Петлюри", нібито про перехід Головнокомандувача військ українських на бік більшовиків.*

*Прокляті гади дійшли до підлої провокації.*

*Не вірте брехні!*

*Головнокомандувач Симон Петлюра готується до бою з ворогами народу. Всім, хто не хоче загинути під владою московських окупантів-більшовиків, кожну хвилину потрібно бути готовими до початку повстання на допомогу народній армії"<sup>137</sup>.*

## ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД



*Командувач Першого Зимового походу Армії УНР генерал М.Омелян-ович-Павленко.*

Більшість подій під час походу, названого істориками Першим Зимовим, відбулися на території сучасної Черкаської області. Прорвавши денікінський фронт в районі Калинівки і Козятини, українська армія попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку... Наприкінці 1919 р. українська армія розташувалася таким чином: Київська група Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Іуляйку, Гусакове, попрямувала на Звенигородку; Волинська група Загородського, прогнавши 42-й

денікінський полк із Романівки, рушила на Тальне; Запорозька, на чолі з Омеляновичем-Павленком, зосередилася на Уманщині. 31 грудня командарм перебував у Доброводах, а штаб армії — в Оксаниному. Згодом Михайло Омелянович-Павленко добрим словом згадував жителів цього села, які добровільно зголосилися охороняти штаб армії<sup>138</sup>.

Місцеве населення симпатизувало Армії УНР. На початку походу поблизу Жашкова прибулий від повстанців Палія розвідник Чорновіл доповідав Юрку Тютюннику про стратегічну ситуацію на цьому відтинку. Тоді загін Палія розташовувався у Тальному і вів розвідку на станції Христинівка і Звенигородка<sup>139</sup>.

31 грудня о 8-й год. бойова розвідка Волинської групи звільнила від денікінців Тальне, а наступного дня, оговтавшись, ворог змусив українських вояків відступити. Це був один з найтяжчих боїв Зимового походу. У чотиригодинному бою рідній армії допомагали селяни Білашок та Майданецького. Після повернення денікінці жорстоко розправилися з ними<sup>140</sup>.

Одночасно з подіями в Тальному на світанку 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це

місто стало центром боротьби за державність України. Відразу після звільнення тут розпочалася активна просвітня, видавнича і агітаційна робота. При Київській групі перебувала редакція газети "Україна" на чолі з редактором П.Певним. В Умані видрукували п'ять чисел газети загальним тиражем до 20000 прим. Крім того, тут побачили світ листівки "До інтелігенції України", "Офицерам, козакам и солдатам Добровольческой армии" та "Селянам". Всі вони підписані до друку Юрком Тютюнником. В останній листівці, зокрема, зазначалося: "Ми воюємо за те, що і зразу воювали — за право українського народу — порядкувати на своїй землі, за народну владу... Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою... Не вірте, що українського війська немає, що нібито Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде на шиї українського селянина... Земля тому, хто на ній працює. За хліб, який здобуваєте працею, вимагайте від наших ворогів товари, не паперові гроші. Ні з Добровольцями, ні з Комуністами, ні з Поляками не помиримося до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя. Всі держави світу визнали самостійну Україну, тільки Росіяни — добровольці і комуністи проти нас. Засівайте землі. Хліб збере той, хто засіє. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів і жуликів! Україною будуть правити люди, яких вибере народ"<sup>141</sup>.

В Умані Армія УНР перепочила і реорганізувалася із партизанської в три регулярні дивізії: Запорозьку, Київську і Волинську, які станом на 1 січня розташувалися по лінії Гайсин–Умань–Тальне–Торговиця–Звенигородка<sup>142</sup>.

Події квапили, а тому 3 січня штаб армії перемістився з Умані в Гродзево. У місті залишився лише полк ім.Костя Гордієнка (командир Литвиненко, начштабу Чорненко-Чорний). Скориставшись з цього, в Умань прибули "червоні гайдамаки" боротьбиста Волоха. Видаючи себе за союзників, вони залишилися на ночівлю. Литвиненко не передбачав лиха, адже Омелян Іванович Волох — давній знайомий Симона Петлюри. Командир 28-го запасного



*Козацтво під час походу. На передньому плані у світлій шапці командувач Першого Зимового походу Михайло Омелянович-Павленко.*

(2-го Українського) полку штабс-капітан Волох і колишній Секретар військових справ Центральної Ради Петлюра в кінці грудня 1917 р. стояли біля витоків Гайдамацького коша Слобідської України<sup>143</sup>. Тепер Волох виступав опонентом Петлюри, про що, очевидно, не знав Литвиненко. Як підтвердження цьому, спогади Юрка Тютюнника: "Литвиненко не повідомив мене своєчасно про приїзд делегації, а натомість влаштував добру вечерю". На ранок Омелян Волох заарештував вояків полку ім.Костя Гордієнка<sup>144</sup>.

Через декілька днів в Умань прийшли красноармійці 44-ї стрілецької дивізії, очолювані уродженцем хутора Чмирівка, що на Чигиринщині, 24-річним комдивом Іваном Дубовим\*. Він однаково вороже поставився до обох формувань.

Армії УНР було невимовно тяжко вести бої проти численних ворогів. Вояків косили кулі і тиф. А також

---

\*Незабаром більшовики ліквідували Українську комуністичну партію (боротьбистів), а 1933 р. стратили колишнього червоного отамана Волоха. Член КП(б)У, командарм 2-го рангу, кавалер ордена "Красного Знамени" Іван Дубовий загинув 1938 р. як ворог народу. Тоді ж сталіністи розстріляли і його батька – активного комуніста з багаторічним стажем Наума Дубового.

тяжко було почуватися забутим. Командарм Омелянович-Павленко в листі до Головного Отамана Петлюри писав: "Армія уже маневрує другий місяць і не отримала ні одного разу конкретної допомоги, ні одної конкретної думки і надії на будуче. Це все ставить армію в невимовно тяжкі обставини"<sup>145</sup>. Та лихоліття не зламали бійців і не змусили їх піти на союз з ворогами. Позиції М.Омеляновича-Павленка і Ю.Тютюнника залишилися незмінними — боротьба за УНР<sup>146</sup>. Голова Уряду Ісак Мазепа у листі генералу М. Омеляновичу-Павленку 23 січня 1920 р. писав: "Необхідно, щоб армія твердо стояла на позиції Української Самостійної Народної Республіки, бо недостойно і дуже шкідливо для цілої української справи, щоб ідейні борці міняли свій прапор в той час, як ціла череда обставин за нас"<sup>147</sup>. Це розуміли і в армії, про що свідчить такий факт: командир з'єданого полку Кавказької кавалерійської дивізії Попов у листі генералу Омеляновичу-Павленку писав: "У вас есть то, чего нету у нас — расположение людей. У нас есть то, чего нету у вас — военное имущество..." Він пропонував союз, але заступник командувача Тютюнник, до якого потрапив лист, був категоричним: "Ні в які переговори командування наше з вашим не вступить до того часу, коли остаточно і конче не буде визнана Україна як незалежна і самостійна держава"<sup>148</sup>.

Мав рацію денікінський полковник Попов — українська армія користувалася прихильністю людей. Імена Петлюри і Тютюнника не сходили з уст селян. Про їх популярність знали і красноармійці, а тому в наказі від 21 січня військовій частині, яка дислокувалася біля с.Ступичне (тепер Катеринопільського району Черкаської обл.), командування наказувало "двинуться на юг в общем направлении на Головановск — Ольвиополь (нині Первомайськ) для ликвидации банд Тютюнника. Необходимо скрывать от населения цель нашего движения, в противном случае нам угрожает восстание в тылу. Население симпатизирует бандам"<sup>149</sup>. А ще було й так: коли Київська дивізія Тютюнника здійснила рейд із Ярошівки через Мокру Калигірку в Княжу, пройшовши у двадцятиградусний мороз 75 верст, знайшла у місцевого населення прихильність і співчуття<sup>150</sup>.

11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій з'єдналася зі штабом Армії



УНР біля Медведівки на Чигиринщині. Командиром Запорозької дивізії призначили отамана Гулого-Гуленка. Звідси Північна група військ на чолі з Тютюнником пішла на Черкаси. Героїчні перемоги тютюнниківців були відзначені у наказі по армії від 15 лютого 1920 р.: “Захоплення міст Сміла і Черкаси дали яскравий зразок завзяття старшин і козаків зазначених дивізій. Наслідки цього величезні. Слава іде горою”<sup>151</sup>. Доктор історичних наук Надія Миронець, досліджуючи щоденники селянина із Золотоніщини Костя Кушніра-Марченка, натрапила на такий запис, зроблений 14 лютого 1920 р.: “Сьогодні у Васютинцях стояли якісь войська — партизани на чолі з Юрком Тютюнником, були кінні і піші. Єсть у їх пушки і кулемети. Ідуть ослобонять Україну од ворогів кацапів. Ідуть на Золотоношу, знімають у волості телефонні трубки і кажуть, щоб люди самі собі утворили владу по своєму смаку, без наказу совітської молоді Росії”. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилося у Холодному Яру. В славетному Мотронинському монастирі священник відправив молебень за щасливий похід та паханиду по убитих козаках.

У березні на спільній нараді начдивів було вирішено продовжувати боротьбу, але рухатись на захід<sup>152</sup>. 25 березня біля Тального відбувся бій Київської дивізії з більшовиками. Красноармійці відступили в Майданецьке, але наступного дня, отримавши підкріплення, витіснили тютюнниківців з містечка. Незабаром, 7 квітня, отаман Заболотній звільнив Ананьїв. На допомогу йому Тютюнник послав 400 бійців при двох гарматах. Тоді ж до тютюнниківців перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади кількістю 650 шабель. Після тяжких боїв козаки Київської дивізії захопили Умань, Ольгопіль, Вапнярку, Гайсин і Тульчин. У Тульчині потрапили в полон штаби 41-ї, 45-ї, 46-ї дивізій 14-ї більшовицької армії<sup>153</sup>.

Учасники Зимового походу 6 травня 1920 р. з'єдналися з іншими українськими частинами, які в союзі з поляками прямували на Київ. За 180 днів, тобто шість місяців походу. Армія УНР, ведучи бої з ворогом, пройшла 2500 верст<sup>154</sup>.

10 травня 1920 р. 538-й полк Червоної армії при підтримці бронепотяга № 90 увірвався у Крижопіль. Після тривалих боїв 15 травня красноармійці витіснили військові частини Тютюнника з містечка. За ці бої командир

полку Єфімов та командир бронепотягу Яковлев нагороджені орденом "Красного Знамени"<sup>155</sup>.

Військо УНР вступило до Києва 7 травня. Через три дні після повернення в столицю Голова Директорії вирушив до Ямполья, де зустрівся з командуванням Зимового походу. У своїй промові Петлюра подякував їм за добре проведену операцію і дав Омеляновичу-Павленку відпустку.



*Кавалеристи групи  
Юрка Тютюнника.*

Замість нього залишився Юрко Тютюнник, щойно підвищений до звання генерал-хорунжого<sup>156</sup>.

На пам'ять про Перший Зимовий похід української армії Головний Отаман і Голова Директорії С.Петлюра 19 жовтня 1920 р. затвердив першу нагороду УНР – орден Залізного Хреста\*. Першими її отримали генерал-хорунжі М.Омелянович-Павленко, Ю.Тютюнник, О.Загородський та сестра-жалібниця Віра Тютюнник — дружина заступника командувача<sup>157</sup>. У день нагородження учасників походу орденом Залізного Хреста бойові побратими Юрка Тютюнника підписалися на грамоті, в якій зазначалося:

*"Дорогому батькові, улюбленому вождеві нашому генерал-хорунжому Юрку Тютюннику.*

*Тяжким хресним шляхом ішов український нарід до свого національного і державно-політичного визволення. З усіх боків облягли його вороги, намагаючись не тільки підбити Україну під свою зверхність, а й до кінця знищити всі ті вияви самостійного національно-культурного життя, які після російської революції щораз сильніше починали прокидатися в ньому.*

*І в той час, коли здавалося, що ворог перемагав, коли байдужість і бездіяльність охопили всі верстви гро-*

\* Досі вважалося, що Юрко Тютюнник був нагороджений орденом "Залізного Хреста" за № 2. Вдалося відшукати нагородну грамоту, яка відрізняється від інших оформленням, розмірами і не має номера. Це дає підстави вважати її першою. Отже, генерал Тютюнник нагороджений орденом "Залізного Хреста" за № 1. Його дружина отримала нагороду за № 5.

мадянства нашого і армії, ти один горів завзяттям і своєю невтомною енергією запалював серця борців до нових змагань, до нової боротьби з запеклим ворогом української національної ідеї — москалем.

Твоє життя, повне великої моральної сили єство, найбільшій мірі одушевило історичний похід армії УНР заплілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялося ворогами зі страхом і пошаною, а в серці народу будило надії на визволення, на остаточну перемогу.

І сьогодні, в цей великий день роздачі ордена Залізного Хреста, котрий нагадав усім нам величність героїстство безпримірної велетенської боротьби армії УНР в заплілля ворога, в цей весняний день, коли вся природа встає від довгого сну, вириваючись з міцних обіймів зими, прокидаються і розцвітають в наших серцях надії на майбутнє визволення, кріпне і зростає думка, що ти, дорогий батьку-отамане, незабаром поведеш своїх дітей на широкі лани і степи рідної України.

І ми чекаємо цього слушного часу, вірячи, що з тобою ми принесем Українському народу довгождану волю, бо з іменем твоїм пов'язані слава і перемога!

*Слава нашому батькові-отаманові !*

*Слава непереможному борцеві за волю Українського народу Юрку Тютюннику !*

*Слава! Слава! Слава!*<sup>158</sup>

## **ДІЇ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ 1920 р.**

Більшовики не хотіли миритися з втратою Києва та значної території України. Тепер всі їхні сили спрямовувалися лише на одне — здобути Україну. За наказом Леніна у травні-червні 1920 р. в Україну переправлено з Уралу Башкирську дивізію, яка спочатку входила до складу Колчаківської армії, а вже потім перейшла до складу Червоної Армії. Першим її командиром був Муса Муртазін, згодом командирами призначали виключно росіян. Влітку 1921 р. дивізію переформували в полк, який прибрав назву 12-го червонокозацького<sup>159</sup>.

Крім Башкирської в Україну з Туркестану прибула 25-та Чапаєвська дивізія, яка згодом, 1941 р., була розбита фашистами і загубила прапора. 1944 р. її прапор віднайшли і передали Синельниково-Будапештській дивізії.

За наказом Леніна в Україну з Кавказу прибула 1-ша Кінна армія Будьонного. Про моральний і бойовий стан цього формування йдеться в телеграмі Леніна 7 лютого 1920 р., адресованій І.Смілзі та Г.Орджонікідзе: "Надзвичайно занепокоєний станом наших військ на Кавказькому фронті, повним розкладом Будьонного, ослабленням усіх наших військ..."<sup>160</sup> Саме це, найбільш здеморалізоване військо користувалося авторитетом у Леніна. У листі членам Ради праці та оборони він "пропонував": 1) "Військам Кавказького фронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожному волості (з 1900 волостей України) заходити двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань: а) збирання продовольства; б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність подвійного (проти розверстки) запасу продовольства...; в) складання (і перевірка) списку "відповідальних" селян... Відповідальні селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після того як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання — розстріл): дбати про справність і цілість цього списку. 2) Для зазначених цілей в кожному військову частину додати... комісара або інструктора (зібрати 1000 чоловік, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань. 3) В "упертих" волостях чи селах військові частини або організують "третє відвідування" військом, або залишаються на постій довше (до 2-х тижнів) для покарання і виправлення..."<sup>161</sup>

У другій половині травня 1920 р. це "доблесне" військо зосередилося на Уманщині. У Тальному 1-ша Кінна армія стояла 26–27 травня. Тут вона змогла перепочити і скріпити свій дух присутністю М.Калініна. На честь високого гостя влаштували мітинг. У виступі секретар командира 6-ї дивізії Хаган\* заявив: "Мы обещаем

\*М.І.Калінін називає його комдивом 6-ї кавалерійської дивізії Біхтаном.

товарищу Калініну, що піднімемо наше червоне знамя в Західному кінці (саме так більшовики називали Україну. — *О.Ш.*)... Все — на штык! Все — на саблю!"<sup>162</sup>. Він говорив відверто, бо невдовзі потекли краєм ріки невинної крові, а з України лише 1920 р. більшовики вивезли щонайменше 65 млн пудів хліба<sup>163</sup>.

Укомплектована жителями Ставропольської губернії 6-та кавалерійська дивізія була найдеморалізована, хоча "вопрос о том, что наша конная армия пошаливает, был все время". Про її "героїчні вчинки" повідомлялося у наказі реввійськради № 89 від 9 жовтня 1920 р.: "Мы, революционный совет 1-й конной Красной армии, именем Российской Социалистической Советской Рабоче-Крестьянской республики объявляем: ...направляясь в тыл, полки 6-й кавалерийской дивизии, 31,32,33, учинили ряд погромов, грабежей и убийств. Эти преступления проявились еще раньше отхода. Так, 18 сентября совершенно было два бандитских налета на мирное население; 19 сентября — три налета; 20 сентября — девять налетов; 21 числа — шесть и 22 сентября — два налета, а всего за эти дни совершенно было больше тридцати разбойничьих нападений... В местечке Любарь 29/IX произведен был грабеж и погром мирного населения, причем убито было 60 человек. В Прилуках, в ночь со 2 на 3/X, тоже были грабежи, причем ранено мирного населения 12 человек, убито 21 и изнасиловано много женщин. Женщины безстыдно насиловались на глазах у всех, а девушки, как рабыни, утаскивались зверями-бандитами к себе в обозы. В Вахновке 3/X убито 20 человек, много ранено, изнасиловано, сожжено 18 домов. При грабежах преступники не останавливались ни перед чем, и утаскивали даже у малышей-ребят детское белье... Трудовое население, встречавшее когда-то ликованием первую конную армию, теперь шлет ей вслед проклятия...". Понад 70 років цей наказ, підшитий до інших документів у "Справі про розстріл червоноармійцями комісара 6-ї кавдивізії Шепелева", зберігався під грифом "Цілком таємно". Лише 1998 р. Федеральна Служба Безпеки Росії розсекретила його і дозволила оприлюднити в газеті "Совершенно секретно" (1998, №8).

Так комуністи виконували наказ вождя: "Спочатку Україну взяти до кінця, а Туркестан зачекає, побідує"<sup>164</sup>.

Недовго довелося чекати Туркестану, як недовго “раділа” Україна визволителям із півночі. Письменник В.Короленко писав про злочини більшовиків у Полтаві 1919 р.: “Приедут ночью, посадят на автомобиль, увезут на кладбище. Расстреляют в темноте, бросят, может быть, еще живым в готовые могилы и заруют...”<sup>165</sup>. І через рік більшовики не змінилися. “Коли 1920 р. більшовицька карна експедиція артилерійським вогнем спалила село Лютеньку під Гадячем, де знищено 961 хату, то люди повикопували землянки і в них перезимували. Це бачив я сам у 1921 році”, — писав археолог Вадим Щербаківський. Тоді ж в Гадяцькому повіті більшовики спалили села Красний Кут та Сарі<sup>166</sup>. Природно, що така зловісна політика комуністів викликала море гніву в українського селянства.

Численні повстанські загони діяли по всій Україні. Як приклад, свідчення Семена Васильовича Дерещука з с. Вишнопіль (тепер Тальнівського району Черкаської обл.), взяті у нього в застінках ГПУ 20 липня 1924 р.: “В 1920 р., в серпні місяці, через село проходили загони красноармійців, які дуже вороже ставилися до селян, знущалися над ними, били, забирали худобу, одіж та інше, забрали мало не весь урожай, і через це селяни стали казати, що якби була не радянська влада, а своя — українська, то селянам було б ліпше. Почалися балачки, що треба утворити Україну, а як почали брати чоловіків до війська, то хто не хотів їхати до Московщини, куди направляли мобілізованих, втікав до лісу. По лісах зібралось багато людей з сусідніх сіл, усі вони мали зброю і одганяли красноармійців від своїх сіл...”<sup>167</sup>

## ГЕНЕРАЛ-ОТАМАН

**З** другої половини травня Армія УНР, згідно з українсько-польською угодою, розташувалася на Волині. Влітку того ж року пройшло переформування Київської дивізії. Замість генерала Юрка Тютюнника, який пішов на підвищення, командиром дивізії тимчасово призначили Андрія Вовка<sup>168</sup>. Командиром 10-ї бригади став полков-

ник Володимир Янченко<sup>169</sup>. Обох полковників запро- понував на цю посаду генерал Юрко Тютюнник.

10 липня 1920 р. більшовицькі частини примусили дивізію відійти до с.Балин. Та вона з допомогою Окремо- кінної дивізії відтиснула ворога і зайняла попередні позиції. Ще через чотири дні, 14 липня, Київська дивізія зірвала спробу ворога форсувати Збруч. Але сама була дуже пошматована, тому командування перевело її в резерв групи генерала Удовиченка, де вона й перебувала до 31 серпня. Потім знову передова. 14 вересня Київська дивізія отримала черговий наказ: піхоті з ручними кулеметами перейти до Городниці, а тачанки і обоз залишити в с.Стрільче.

20 вересня поблизу Гусятина Київська дивізія розпо- чала бої за переправу через Збруч<sup>170</sup>.

Сьогодні можна впевнено сказати, що генерал- хорунжий Юрко Йосипович Тютюнник був одним з найвизначніших українських партизансько-повстанських отаманів. Він умів поєднувати службу в регулярній армії з керуванням селянськими загонами. Тому хоч такого військового звання немає, але Тютюнника по праву можна назвати генерал-отаманом.

У доповіді завідувача управління виконкому Чер- каської повітової ради робітничих, селянських та крас- ноармійських депутатів за 20 серпня 1920 р. стосовно буксування більшовицьких "реформ" ідеться: "Главными причинами, тормозившими работу, были: общая разруха после деникинщины всего хозяйственного аппарата, который вторично в феврале месяце подвергся налету на Черкасы банд Тютюнника". Також заважала біль- шовикам "сильно развивавшаяся при деникинщине партизанщина..."<sup>171</sup> Невдовзі генерал Тютюнник діяв у спілці з іншим отаманом. В "Донесении помощника по политической части командира 82-й отдельной стрел- ковой бригады ВОХР" 22 серпня 1920 р. зазначалося: "Начали усиленно возрастать бандитские группы и повстанческие движения по правому берегу Днепра на Украине... Ведут активные операции в Таращанском и Звенигородском районах бандиты Тютюнник и Гризоп- именующий себя отаманом вольного казачества"<sup>172</sup>.

## ШЛЯХ ЗА ЗБРУЧ

Восени 1920 р. Юрко Тютюнник повернувся в регулярну армію. У вересні українське військо перейшло в контрнаступ. Київська дивізія на чолі з генералом Ю.Тютюнником вела жорстокі бої біля Гусятина. Сили були нерівні, адже більшовицький Західний фронт регулярно поповнювався присланими з Росії військами. Лише в червні 1920 р. сюди прибуло з інших фронтів понад 40 тис. бійців<sup>173</sup>. Чисельність Армії УНР на жовтень 1920 р. сягала близько 35 тис. козаків<sup>174</sup>. Генерал-хорунжий Армії УНР Олександр Удовиченко назвав ще меншу цифру — 20 тис. вояків<sup>175</sup>.

У жовтні Київська дивізія залишилася в районі Городка. 7 листопада в Ялтушкові у помешканні штабу Київської дивізії відбулася нарада членів Уряду УНР та всіх комдивів. Головував Симон Петлюра. Вирішувалися доленосні питання. Тривалий час певні політичні кола пліткували, ніби під час цієї наради Ю.Тютюнник збирався заарештувати членів Уряду і взяти владу в свої руки. Генерал Олександр Удовиченко, який, за його власними словами, "був у добрих, товариських відносинах з генералом Тютюнником", стверджував, що підстав звинувачувати комдива київців не було. Чутки породило те, що "в Ялтушкові ходили збільшені стежі, а на околицях стояла збільшена охорона. Але такі міри охорони можна пояснити і звичайною обережністю, бо бойовий фронт проходив у кількох верстах від Ялтушкова"<sup>176</sup>.

11 листопада Київська дивізія перейшла у розпорядження командувача Середньої групи і розташувалася в м. Копайгород. Наступного дня вона зазнала поразки від переважаючого за чисельністю і зброєю ворога. Юрко Тютюнник запропонував командуванню план контрудару армійського резерву, за яким українські частини мали оточити і знищити ворога. З невідомих причин цей план відхилили. Київська дивізія сама пішла у наступ і 13 листопада здобула перемогу. Згадуючи про цей бій, начштабу Київської дивізії підполковник О.Лушненко писав: "В бою 13 листопада успіх 4-ї дивізії головним чином було досягнуто завдяки рішучості й упертості генерала Тютюнника"<sup>177</sup>.





*Вояки 4-ї Київської дивізії на еміграції. Зліва направо М.Малінський, Демків та В.Заріцький.*

Полковник В.Савченко доповнює відомості про цей бій поблизу с. Берлинці-Борок: "Київська дивізія вела жорсткі бої з переважаючою чисельністю ворогом який півсотнею кінноти при підтримці артилерії, з одного боку, і до 300 кіннотників — з іншого оточив Київську дивізію... Дивізію врятував генерал-хорунжий Тютюнник, який появився в передніх лавах зі своєю штабовою сотнею і атакував ту ворожу кінноту, яка більше всього насідала. Це для ворога було так несподівано, що в цьому пункті

він відійшов назад, що дало змогу дивізії впорядкуватися і більш-менш щасливо вийти зі скрутного стану. Після бою дивізія одержала наказ скупитись в районі м.Віньківці"<sup>178</sup>.

Слід зазначити, що станом на 8 листопада Київська дивізія була найкраще забезпечена гарматами (22 одиниці) і мала задовільне забезпечення кулеметами. Не вистачало основного — набоїв<sup>179</sup>.

21 листопада українське військо під натиском ворога перейшло Збруч. Опинившись за кордоном, Київська дивізія зберігала бойову готовність, а крім того, її вояки дбали про військово-патріотичну роботу — видавали «Літературно-Військовий Альманах». З належною шанобою відзначали 60-ті роковини смерті Т.Г.Шевченка та свято лицаря Залізного Хреста (нагороди за Перший зимовий похід). На базі Київської дивізії діяло драматичне товариство імені Миколи Садовського та спортивне товариство "Січ"<sup>180</sup>. Ідейним натхненником культурно-освітнього життя був комдив генерал Юрко Тютюнник. Тут діяли Вища і Нижча початкові школи. А бібліотечний фонд 4-ї і 6-ї дивізій складав 1510 книг<sup>181</sup>.

В Олександрові (Польща) зусиллями Київської та Січової дивізій для інтернованих українських вояків постала Реальна школа. У вересні 1921 р. тут же, на високій могилі, в якій спочивали вічним сном майже 30 старшин і козаків Армії УНР, побратими поставили козацький хрест з викарбуваним знаком князя Володимира — тризубом. Напис на ньому сповіщав, що це пам'ятник "Борцям за волю України". Для тих, хто не розумів української мови, були написи латинською (*Pro Ukrainae libertate mortuis*) і польською (*Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy 4 i 6 dywizji ukraińskich – 1921*). Під хрестом лежала гранітна надмогильна плита з промовистим написом:



*Юрко Тютюнник (на задньому плані) у Олександрові. 1921р.*

Хай ворог знає, що козацька сила  
Не вмерла під ярмом тирана,  
Що кожна степова могила –  
Це вічна непомщена рана<sup>182</sup>.

Це був перший пам'ятник, поставлений воякам 4-ї Київської дивізії генерала Юрка Тютюнника.

## **НАЧАЛЬНИК ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКОГО ШТАБУ**

**Н**а початку 1921 р. закордонний уряд УНР вирішив продовжити боротьбу партизанськими методами, але інтернованим українським воякам наказано було зберігати бойову готовність регулярних частин.



*Голова Директорії та  
Головний Отаман Армії УНР  
Симон Петлюра.*



*Начальник Партизансько-  
Повстанського Штабу генерал-  
хорунжий Юрко Тютюнник.*

Для кращої координації дій між командуванням і військом створили Вищу Військову Раду. Очолив її колишній професор російського генштабу генерал-поручик Армії УНР М.Юнаков. Крім п'яти постійних членів 16 лютого 1921 р. до неї увійшли як представники від діючої армії з правом вирішального голосу генерал-хорунжі О.Удовиченко (комдив 3-ї Залізної) та Ю.Тютюнник (комдив 4-ї Київської)<sup>183</sup>.

Вища Військова Рада готувала, розробляла і обговорювала всі військові законопроекти. Вона підпорядковувалася безпосередньо Головному Отаману Армії УНР С.Петлюрі. Але цей орган не відповідав за зв'язок з численними повстанськими організаціями та загонами в Україні. Для координації роботи та організації майбутнього всеукраїнського збройного повстання у січні 1921 р. при Головній Команді Армії УНР утворили Партизансько-Повстанський Штаб (ППШтаб). Його керівником С.Петлюра призначив Юрка Тютюнника. За пропозицією начальника Генштабу Армії УНР генерал-хорунжого В.Петріва ППШтаб підпорядковувався виключно Симону Петлюрі<sup>184</sup>.

До березня 1921 р. Штаб працював як таємна установа. Одним із першочергових його завдань було фор-

мувати в Україні партизанські загони і повстанські організації, які керувалися б постановами і наказами уряду УНР та ППШтабу. Потребу в такому зв'язку відчували й українські отамани.

Юрко Тютюнник з невгамовним запалом взявся до праці. Впродовж весни 1921 р. він та шестеро помічників прийняли в Тарнові велику кількість зв'язкових від повстанських організацій і отаманів. Люди з України привозили інформацію, яка ретельно перевірялася за виробленою методикою, а навзамін отримували потрібну літературу та інструкції. Крім цього, генерал Тютюнник особисто зустрічався з інтернованими українськими вояками, готував їх до походу.

Сотник Петро Ващенко згадував: "У травні до табору завітав генерал-хорунжий Юрко Тютюнник і на таємних зборах висловився, що незабаром ми знову опинимося на рідній землі. Цей, останній вже, похід буде походом слави й перемоги нашої лицарської армії. Кожному старшині і козакові було зрозуміло, що мову мовиться про загальне повстання, бо говорив про це генерал Тютюнник, який здобув собі голосної слави під час походів в запілля ворога"<sup>185</sup>.

Звичайно, всі зустрічі трималися в таємниці, а тому при перевірці документів Тютюнник називався генерал-полковником Полозовим із російської армії генерала Перемикіна<sup>186</sup>.

Навесні 1921 р. для зручного керування діями партизанів ППШтаб поділив усю територію України на п'ять повстанських груп з 22 повстанськими районами. 24 травня 1921 р. Головний отаман С.Петлюра та Начальник Партизансько-Повстанського Штабу Ю.Тютюнник надіслали наказ підполковнику Мордалевичу "вступити в командування 2-ю повстанською групою, територія якої обмежується лініями: ріками Прип'ять і Дніпро, залізницями Черкаси–Вапнярка і далі до Ямполья включно"<sup>187</sup>.

Накази приступити до керування повстанськими групами отримали отамани: генерал А.Гулий (командувач 1-ї групи), Левченко (командувач 3-ї групи), Брова (командувач 4-ї групи)<sup>188</sup>.

За ініціативою Петлюри та Тютюнника 13–14 червня у Варшаві відбулася нарада представників українських організацій, на якій ухвалили план боротьби на території України<sup>189</sup>.

22 червня 1921 р. ППШтаб переїхав до Львова<sup>190</sup>. Він розташувався у приміщенні колишнього санаторію "Кисельки". Тут же поселилася родина Тютюнників<sup>191</sup>. Штаб складався з трьох управлінь: політичного, військового та цивільного. Найкраще зорганізоване було військове управління<sup>192</sup>. Очолив його давній помічник Тютюнника полковник М.Пересада-Суходольський<sup>193</sup>. Згодом на цю посаду призначили полковника Й.Добротворського<sup>194</sup>. Військове управління відповідало за організацію та проведення збройного повстання в Україні. Для ефективної праці воно мало три відділи: організаційний, інформаційний та оперативний. Ті, у свою чергу, поділялися на підвідділи<sup>195</sup>.

Організаційний відділ, очолюваний генштабу сотником С.Скорняковим, відповідав за персональний добір повстанських отаманів. Крім того, вів облік груп і загонів, які діяли в Україні. Йому також підпорядковувалися контрольні-перепускні пункти на кордоні з Україною<sup>196</sup>. За радянськими джерелами, організаційний відділ очолював Л.Б.Ступницький<sup>197</sup>.

Робота деяких відділів спочатку проводилася у спілці з поляками. 12 березня 1921 р. у Львові при штабі 6-ї Польської армії постав український інформаційний відділ "Евіденція II", який підпорядковувався як полякам, так і ППШтабу<sup>198</sup>. Через контрольні-перепускні пункти "Евіденції II" у березні-червні 1921 р. пройшло більшість повстанців з України. Після переїзду ППШтабу до Львова генерал Ю.Тютюнник реорганізував "Евіденцію II" у 2-й інформаційний відділ ППШтабу.

Інформаційний відділ очолював начальник розвідувальної управи 1-го генерал-квартирмейстерства Генштабу Армії УНР генштабу полковник О.Кузьмінський<sup>199</sup>. Він організовував інформаційну сітку по всій Україні, а також на Дону і Кубані та відповідав за збір даних про пересування, дислокацію і чисельність більшовицьких військових частин<sup>200</sup>.

Оперативний відділ у червні 1921 р. очолював генштабу підполковник Снігірьов. Він мав розробляти бойові операції для партизанських загонів. Як зазначає сотник Д.Герчанівський, "по втечі підполк. Снігірьова до большевиків, оперативний відділ штабу існував лише формально". Всю його роботу виконував Ю.Отмарштейн<sup>201</sup>.

## ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ КОМІТЕТ

Хоча Армія УНР і опинилася у вигнанні, це не означало, що боротьба в Україні припинилася. За наказом Головного Отамана Армії УНР на Батьківщині були залишені окремі військові відділи для організації партизанських виступів (ЦДАВОВУ, ф. 1429, оп.2, спр.32, арк.75). Ось лише деякі дані по Уманщині, підготовлені інформаційним відділом ЧК у грудні 1920 р.: 3 грудня 50 кавалеристів-партизанів прийняли бій в с.Хижна із 140-ю стрілецькою бригадою красноармійців. У результаті — красноармійці роззброєні, а комбриг убитий. Приблизно тоді ж, в ніч з 5 на 6 грудня, 300 українських партизанів ночували в с.Нерубайка, а 6 грудня увечері перейшли із Вишнополя у Зеленьків. Наступного дня зупинилися вже у Кам'яничому. Як зазначалося у цьому таємному зведенні ЧК, "вони іменували себе регулярним військом Петлюри"<sup>202</sup>.

Партизанський рух ширився по всій Україні. 11 грудня на Звенигородщину для боротьби з партизанами прибула 163-тя бригада 55-ї дивізії при чотирьох гарматах. Розташувалася вона в Ризиному. У Пеховому лісі, що поблизу села, зібралися повстанці Дерешука, Цвітковського та козаки Гризла загальною кількістю 5 тис. осіб при двох гарматах. У результаті бою, втративши командира, ворог зазнав поразки. Принагідно слід нагадати, що 15 листопада того ж року поблизу Ризиного стояло до 10 000 повстанців.

11 грудня повстанці, що іменували себе "петлюрцями", ночували в Поташі<sup>203</sup>.

У січні 1921 р. патріотично налаштована інтелігенція Київщини при підтримці представника ППШтабу сотника січових стрільців І.Андруха (Авраменка), відрядженого Тютюнником у Київ для організації повстанського руху, утворили Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (Цупком). Головою Цупкому обрали співробітника Київського відділу народної освіти І.Чепілка (військове звання – полковник). Інші центральні посади були поділені таким чином: колега Чепілка Грудницький — уповноважений у військових справах, Данчевський



*Карта Партизансько-Повстанської мережі 1921 р. в Україні. До недавнього часу зберігалась під грифом "Цілков таємно". На ній римськими та арабськими цифрами позначено поділ України на повстанські групи і райони.*

відповідав за зв'язок з регіонами, один із ініціаторів створення Цупкому інженер Наконечний — уповноважений в закордонних справах, Іван Андрух — референт із зовнішніх зв'язків<sup>204</sup>.

У лютому 1921 р. розпочалася агентурно-розвідницька та агітаційна робота в Україні. Для отримання і переправлення інформації ППШтаб організував на польсько-українському кордоні пункти (станції). Територія України за узгодженням штабу Тютюнника та Цупкому поділялася на п'ять груп. Кожна з них мала по чотири-п'ять районів, а ті — підрайони. Командирів груп призначав ППШтаб. Кандидатури підбирали із військових або найвідоміших отаманів. В архіві зберігся наказ Юрка Тютюнника від 9 травня 1921 р. полковнику Карому-Яворському, яким він вимагає: "По наказу Головного Отамана Армії УНР Вам належить вступити до командування Північною По-

встанською групою, в склад якої входить правобережжя на північ від лінії Мошни, Лисянка, Гайсин, Ямпіль<sup>205</sup>. Полковник Карий (колишній комбриг Армії УНР С.Яворський) прибув в Україну 20 травня 1921 р. Наказом № 1 він зробив перші призначення: поручика Вогня (підполковник Горбанюк) — начальником штабу групи, а хорунжого Зіньківського — зв'язковим до ППШтабу<sup>206</sup>.

Командирів районів призначали командири груп. Крім партизанських загонів, згідно з планом ППШтабу, організувалися й повстанські комітети (центральні, групові і т.д.). Центральну сітку утворювали повстанські "двійки" по селах, а з їх представників — волосні "трійки", які обирали повітовий повстанський комітет. Як доказ, в архіві знаходимо інформацію про те, що на Уманщині та Звенигородщині діють підпорядковані Цупкому повітові повстанками, які поділяються на волосні підорганізації<sup>207</sup>. Тут же, на Уманщині, базувався загін отамана (полковника) П.Дерещука, який нараховував до 260 повстанців<sup>208</sup>.

За спеціально розробленим планом в зазначені групи ППШтаб послав автономні трійки, яким наказувалося вести розвідувальну та диверсійну роботу, повідомляти про загальнополітичне становище в Україні. Розвідникам заборонялося входити у повстанками та перебувати у партизанських загонах. Вдалося встановити прізвища (псевдо) деяких членів груп: у районі Бірзули під псевдом Гуляй-Біда діяв невідомий уродженець Уманщини; територію навколо Христинівки контролювали Микола Христенко та таємничий кооператор із Нерубайки (тепер Новоархангельського району Кіровоградської обл.); на ст.Знам'янка і прилеглій території "працював" уродженець Чигиринщини Полудненко; до Верхньодніпровська з цією метою прибув уродженець Миколаєва сотник Армії УНР Кравченко; Криворіжжя контролював Чорненко-Чорний. Після 1921 р. дехто з них повернувся за кордон, інші – залишилися на Батьківщині (ДА СБУ, спр.73862, арк.36).

Готуючись до повстання, Цупком переїхав із Києва на Уманщину. Відомості про це зберігає більшовицький документ: "...повстанческое движение на Украине организовано в данный момент не только Петлюрой и Тюнником, но и так званым Центральным Комитетом Повстанцев Украины, стоящим в тесном контакте с



Вышиваным. Этот Центральный Повстанческий Комитет находится в районе Умани и находит сильную поддержку у стоящих в этом районе галицких частей”<sup>209</sup>.

Пізньої осені 1920 р. в Умані була створена “галицька” школа червоних старшин. Першими її курсантами стали вояки галицького куреня, а першим начальником – колишній член Галревкому Губерт. Одним із керівників школи був колишній генерал Армії УНР Секира-Яхонтов.

1 грудня школа переїхала з Умані до Черкас, а в лютому 1921 р. — до Києва. У березні вона отримала назву 2-ї Київської школи червоних старшин. Інструктор школи О.Думін згадував, що влітку того року ЧК виявила тут підпільну групу старшин, членів Цупкому. Сам Думін випадково уник арешту. Заарештованих розстріляли<sup>210</sup>. Тоді ж на Уманщині було викрито “Військову організацію Січових Стрільців”. Її членами були козаки і старшини галицького червоного полку, які неофіційно підпорядковувалися Українській Військовій Організації та ППШтабу<sup>211</sup>.

У травні 1921 р. чекісти отримали перші відомості про Цупком. Вони проникли в організацію, а невдовзі розпочалися арешти...

Спочатку зрадив уповноважений у військових справах отаман Грудницький. Через нього до більшовиків потрапили штабні документи активного члена Цупкому, керівника 2-ї Повстанської групи Ю.Мордалевича. Потім заарештували начальника розвідки 2-ї Повстанської групи Козловського, який розповів про роботу Цупкому. На початку червня чекісти заарештували членів Повстанкому Катеринославщини, Херсонщини, Таврії і всю Одеську губернську повстанську організацію<sup>212</sup>.

Під час арешту керівників Цупкому чекісти застрелили “за попытку бежать и сопротивляться” начальника штабу Комітету Чепілکا-молодшого. Опинившись за ґратами, лідери цієї повстанської організації Наконечний, Нестеренко, Ковальчук, Комар та Бусиленко звинувачували у антибільшовицьких діях Петлюру та Тютюнника, але це їх не врятувало...<sup>213</sup>

Після арешту Голова Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету полковник І.Чепілко видав Київську міську повстанську організацію та повітові повстанками Уманщини і Звенигородщини<sup>214</sup>.

Голові повстанкому Уманщини, полковнику Армії УНР Петру Дерешуку вдалося уникнути арешту. Його заарештували лише 1924 р. Під час слідства Дерешуку пригадали події трирічної давнини...

В операції по знищенню Всеукраїнського Повстанського Комітету брали участь провідні чекісти: В.Манцев, К.Карлсон, Ю.Євдокімов, М.Портнов... Як вони робили, так їм і відплатили. Наприкінці 30-х років знищили у більшовицьких катівнях. А поки що за успішно завершеною "Справу Цупкому" 10 серпня 1921 р. ВЦВК нагородив орденом "Красного Знамени" групу згаданих чекістів, а також голів Катеринославської ЧК Трепалова та Одеської губчека Дейча, начальника особливого відділу Київського військового округу Воронцова<sup>215</sup>.

28 серпня 1921 р. судова колегія ЧК засудила до страти 39 членів Цупкому. 25 осіб отримали різні строки ув'язнення<sup>216</sup>.

## АГЕНТИ ВЧК В ОТОЧЕННІ ТЮТЮННИКА

Історики та архіви переконливо доводять всюди-проникливу руйнівну роль чекістів. Чекістським агентом був Йосип Добротворський, який разом з Юрком Тютюнником пройшов усі походи і користувався в нього неабияким авторитетом<sup>217</sup>. Зараз можна сміливо твердити, що документи ППШтабу, котрі частково зберігаються в архіві вищих органів влади, передані саме ним. А це ж копії найтаємніших наказів! Йосипа Добротворського, незважаючи на його чекістські зв'язки, заарештували 1929 р.<sup>218</sup>

Співробітниками штабу Тютюнника були чекістсотники Заярний та Нестеренко<sup>219</sup>. Останнього заарештували як члена Цупкому й, очевидно, перевербувавши, відправили за кордон<sup>220</sup>. Заярний мав ще двоє прізвищ — Захаревич та Ливицький і був таємним агентом особливого відділу КВО<sup>221</sup>. Колишній Голова Уряду УНР Ісак Мазепа зазначав, що державний інспектор Київської дивізії сотник Заярний — член РСДРП(б) з

1913 р. під прізвищем Єфімов. Саме він допоміг заманити Тютюнника в ССРСР<sup>222</sup>.

Багато чекістських агентів приїздили в Партизансько-Повстанський Штаб під виглядом посланців від отаманів України. Історик О.Кучер пише, що "чекіст С.Т.Карін зумів дістатися у вересні 1921 р. до Львова у головний Повстанський Штаб у ролі посланця від повстанців України, де він одержав цінні дані про перекидання на територію УСРР організаторів повстань та повстанських розвідників, довідався про шифри, явочні квартири та інше... Через деякий час С.Карін з великим успіхом ще раз побував у львівській резиденції генерала Тютюнника"<sup>223</sup>.

Один з командирів червоного козацтва полковник Ілля Дубинський (репресований 1937 р.) згадував у мемуарах, як їхній розвідник, видаючи себе за кур'єра отамана Заболотнього\*, "гостював" у штабі Юрка Тютюнника<sup>224</sup>. Можливо, це був аташе Дипломатичної Місії Директорії УНР в Данії Дмитро Бузько, завербований до співпраці особливим відділом 14-ї армії, а потім засланий в загін отамана Заболотнього, де він долучився до ліквідації повстанського ватажка. 1924 р. за сценарієм Д.Бузька знято фільм "Лісовий звір". У ньому розповідалося про розгром "банди Заболотнього". У зйомках брали участь безпосередні учасники тих подій, що надавало фільму особливого колориту. Письменника Дмитра Бузька репресовано 1937 р<sup>225</sup>.

## ПІДГОТОВКА ДО ПОВСТАННЯ В УКРАЇНІ

Козаки і старшини українського війська були сповнені рішучості перемогти. 31 серпня 1921 р. відбулася нарада комдивів і комбригів у присутності Симона Петлюри та Юрка Тютюнника. Останній запропонував свій план збройного виступу в Україну. Згідно з ним, вихідним пунктом для учасників походу мав бути

---

\*Отаман Заболотній кур'єром через голову одеської "Просвіти" Дубовицького підтримував зв'язок із Тютюнником (ДА СБУ, спр.73862).

Кам'янець-Подільський. Саме в цьому місті С.Петлюра повинен був видати маніфест до українського народу<sup>226</sup>.

На цей час вже почалося формування військових груп, які мали взяти участь у поході. Маловідомий факт, але з генералом Андрієм Гулим-Гуленком пішли в Україну не лише інтерновані вояки, а й члени української організації "Січ". У листі Голові Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Румунії генерал-полковнику Сергію Дельвігу тимчасово виконуючий обов'язки військового міністра генерал-хорунжий Віктор Павленко 3 серпня 1921 р. писав: "У Софії (в Болгарії) існує українська організація "Січ", яку мають переправити в Румунію у розпорядження генерала Гулого... п.Головний Отаман доручив мені просити Вас взяти січовиків під Вашу опіку і допомогти їм з'єднатися з генералом Гулим"<sup>227</sup>.

Одночасно як за кордоном, так і в Україні закінчувалася підготовка до повстання. Наприкінці літа 1921 р. командувач 2-ї групи отаман Орлик отримав від Головного Отамана наказ, який підписали начальник ППШтабу Юрко Тютюнник та його помічник Юрко Отмарштейн. У цьому документі з грифом "Цілком таємно. Во власні руки" йшлося про те, щоб "до 1 вересня закінчити всі приготування до всенародного повстання". Отаману Орлику було надіслано також інструкції щодо знищення комуністів і розташування радянських військ. Крім того, на його групу покладалося завдання: "грунтовно знищити залізничну колію і мости на лініях: Овруч-Мозир, Малин-Київ, Козятин-Фастів, Жмеринка-Рахни...". Другим пунктом повідомлялося: "Партизансько-Повстанчий Штаб, Головна Команда Армії УНР з хвилию початку повстання буде на Україні... Донесення до Штабу посилати цілком таємно на село Будище Звенигородського повіту — сільська школа Андрій Настенко\*, пароль "Могила"..."<sup>228</sup>. Подібні накази отримали й командувачі інших груп<sup>229</sup>.

На початку вересня було розроблено ряд документів, які направили в Україну. Зокрема, 3 вересня 1921 р. підписано інструкцію для громадської самоохорони, в якій зазначалося, що "участь в громадській самоохороні

---

\*Директор школи Андрій Іванович Настенко репресований у 30-х роках. Реабілітований посмертно. Його брат Юхим загинув у Першій світовій війні, Галина Настенко була писарем сільської управи під час фашистської окупації.

вважається за обов'язок чоловікам від 18 до 50 років, виключно чесної незаплямованої поведінки...<sup>230</sup>

Сьогодні мало кому відомо, що йдучи в Україну, повстанці отримували чітко визначену програму — "Інструкцію Провідникам повстанчого руху в Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя". В ній були розділи, які торкалися освіти, релігії, народного господарства, робітничої політики, фінансів і т.д. Мета повстання Тютюнника найточніше виражена в розділі "Адміністративна влада", де записано: " 1. Повстанський рух має своїм завданням знищити більшовицьку владу та її провідників і підготувати ґрунт для своєї рідної законної влади Української Народної Республіки". Стосовно земельних справ зазначалося: "... 24. Жодних змін у фактичному розподілі землі між населенням не допускати без згоди громади. 25. Урожай належить тому господарю, який засіяв землю". Цю інструкцію підписали начальник цивільного управління Добротворський, Куриленко, Яновський, а затвердили Симон Петлюра та Юрко Тютюнник<sup>231</sup>.

Фактично підготовка до походу завершувалася, коли 7 жовтня 1921 р. представники РСФСР і Польщі підписали протокол, згідно з яким польську територію повинні покинути 14 політемігрантів, серед них — Головний отаман Симон Петлюра, генерали Юрко Тютюнник, Михайло Омелянович-Павленко, Віктор Зелінський та ін.<sup>232</sup>.

Тютюнник чекав, що його "попросять" виїхати з Польщі. Але поляки, "майор Фльорек та поручик Ковалевський, радили мені не брати паспорта, — згадував Юрко Тютюнник, — а зректися свого прізвища і для доказу показати свій паспорт на ім'я Полозова. Паспорт мені видано в Тернопільському магістраті. Та все закінчилося благополучно"<sup>233</sup>.

Генералу Тютюннику часто дорікали, що він втрачає дорогоцінний час і не розпочинає повстання. Але чи був той "дорогоцінний час" 1921 р.?

## КАРАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ДІЇ

1921-й відомий в історії України як рік початку НЕПу і українізації, але маловідомий він страшним голодомором, масовими повстаннями та репресіями. За радянськими зведеннями, цього року вся Україна була переповнена красноармійцями<sup>234</sup>. Москва не довіряла українцям, а тому важливі центри України охороняли чужинці. У Києві “учреждения охраняются 2-мя батальйонами коммунистов и одним батальйоном китайцев, носящими название “батальйонов особого назначения”<sup>235</sup>. В березні 1921 р. на Київщині зосередилися 14-та радянська армія (штаб у м.Умані) та 82-га дивізія, “состоящая из китайцев”...

Красноармійці поводитися злочинно. Розстріли і погрози стали буденною справою. Як зазначалося в “Сводке отдела пропаганды”, красноармійці вчинили “целый ряд погромов. Между прочим, кровавую резню 18 декабря в Могилеве большевики в один голос объясняют “искоренением из еврейских масс петлюрофильства”. В Каменце налеты красных банд продолжались около трех дней... Эта ответственная работа не доверяется местным коммунистам...”<sup>236</sup> Провідний чекіст В.Манцев пояснював це тим, що “червоноармійці з північних губерній, не зв’язані з місцевими умовами, є більш стійким елементом”<sup>237</sup>.

У той час коли одні євреї ставали жертвами погромів, інші — йшли в ЧК і створювали “загони самооборони”. Постійна нарада при Раді Народних Комісарів наголошувала на необхідності організації загонів самооборони з єврейського населення й рішуче протестувала проти їх розпуску. Станом на 1 червня 1921 р. в загонах самооборони Черкас налічувалося 437 осіб, у Смілі — 600, в Городищі — 80<sup>238</sup>.

Постанова РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. дозволяла створювати революційні трійки з правом революційного трибуналу при військових загонах, що вели боротьбу з партизанами. А через п’ять днів, 24 квітня, Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський (справжнє прізвище Кристьян Станчев) у телеграмі Реввійськраді Першої кінної армії

відзначив, що командний склад ігнорує інструкції щодо партизанів, які добровільно здалися. Їх продовжують розстрілювати і цим шкодять справі<sup>239</sup>. Паралельно із “законом про амністію отаманам, які добровільно здалися в полон”, затвердженим 5-м Всеукраїнським з’їздом Рад, діяв наказ № 2 Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, в якому зазначалося: “Специальные комиссии... намечают из числа наиболее зажиточных и влиятельных граждан ответчиков, на которых возлагается ответственность за всякое проявление бандитизма в районе данного селения. Ответчики намечаются из расчета один на 200 хат, но не менее двух на выселках более 10 хат. В случае убийства или ранения в селе бандитами представителя Советской власти, красноармейца или члена комнезаможа расстреливается из ответчиков довольно число; вопрос, кто именно, разрешается жребием... Ответчики обязаны произвести и сообщить органам Соввласти регистрацию своих односельчан, принимавших или принимающих участие в противосоветских бандах...”. Інструкція по застосуванню наказу № 2 подає з особливими тонкощами методику тиску на селян: “При применении репрессий, особенно расстрелов, по отношению к ответчикам бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке и т.д., давая возможность купить жизнь (или имущество)... Раздачей конфискованного имущества из штрафов невозможным... следует создавать в селе обстановку, когда бандиты и ответчики будут бояться доносов с их стороны. Невозможные же будут заинтересованы в выдаче тех и других. Приказ опубликовать в селах обязательно по-украински”<sup>240</sup>. Ідея запровадження інституту відповідачів викристалізувалася у директиві постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР № 639 від 22 серпня 1921 р. А вже наступного дня Уманська повітова військова нарада сповіщала в Київ, що у селах Шаулиха, Папужинці, Онопрієвка, Мошурів, Нерубайка та Зеленьків вводиться інститут відповідачів (ДАКО, ф. р. 2789, оп. 1, спр. 12, арк. 64). Секретний циркуляр забороняв зараховувати євреїв до відповідачів (ДАКО, ф. р. 2789, оп. 1, спр. 60, арк. 71).

В Уманському повіті перших заручників розстріляли наприкінці 1920 р. У таємному зведенні відділу управління губревкому Київщини 6 грудня 1920 р. повідомлялося,

що на Уманщині діють загони Дерешука, Цвітковського, Гризла, Голого, які "мають петлюрівську окраску". Воюючи проти них, чекістський карний загін 11 листопада 1920 р. спалив у Легедзиному 10, а в Тальянках 20 хат "учасників банд". Крім того, "Особливим відділом при упраформ-14 було взято із с.Тальянок, Легедзино, Вишнополя та Кам'янечого до 500 чоловік злочинців, половина з котрих вже відпущена, а частина розстріляна..."<sup>241</sup>.

Передусім заручниками ставали рідні повстанців-партизанів. Так, в отамана 2-ї Холодноярської дивізії Ларіона Завгороднього 15 березня 1921 р. чекісти розстріляли батька, а рівно через два місяці — дружину і тестя. Їх майно пограбували, а оселю спалили<sup>242</sup>.

Така доля спіткала й родину Гризлів. Чекісти підірвали батьківську хату отамана Семена Гризла, а батька жорстоко закатували. Дружина і донька врятувалися, дякуючи добрим людям, які їх переховували<sup>243</sup>. Красноармійці й чекісти вбивали рідних не лише відомих отаманів, а й рядових козаків: у козака-повстанця Семена Дерешука вони спалили хату, забрали майно, заарештували батька і брата, щоб публічно стратити. Але брат утік. Старого Василя Дерешука разом із односельцем-заручником Андрієм Росляком примусили викопати яму біля церкви, а потім розстріляли. Очевидці розповідали, що Росляка закопали пораненим, тому над ним ще довго "земля дихала"<sup>244</sup>... Та, зрештою, у Будищах чекісти розстріляли всіх чоловіків, хто мав прізвище Тютюнник<sup>245</sup>.

## БОРОТЬБА ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ОТАМАНІВ

Після розгрому Цупкому генерал Юрко Тютюнник налагодив зв'язок з Козачою Радою у Києві, яка й завершувала підготовку до повстання в Україні. Особливою повагою у Козачій Раді користувався загін отамана Цвітковського. Діяв він у Звенигородському, Таращанському, Білоцерківському і Уманському повітах. Олександр Доценко подає такі відомості про Цвіт-



ковського: штабс-капітан лейб-гвардії Волинського полку Цвітковський вирушив з Любара до Умані, але по дорозі влився до підрозділів Волоха і ввійшов до складу 60-ї красноармійської дивізії. Після її розгрому Цвітковський налагоджує зв'язок з колишнім полковником Директорії УНР Петром Дерещуком, який на Уманщині очолює повстанком. На пропозицію Дерещука Цвітковський разом із загоном 25–30 піших і 60 кінних пробирається на Звенигородщину і організовує великий повстанський відділ, в який входять Боярський та Виноградський полки. Як записано в документі, 1921 р. Цвітковський (він же отаман Яблучко) продовжував підтримувати зв'язок з Дерещуком. Операції його відділу були настільки успішними, що сягали навіть Києва<sup>246</sup>.

Генерал Тютюнник покладав на Козачу Раду неабиякі надії. Він був переконаний, що від неї у значній мірі залежить успіх майбутнього походу. Та генеральських сподівань ця організація не виправдала. Шість місяців спостерігали чекісти за перебігом подій у ній, а в березні 1922 р. за одну ніч заарештували всю організацію. Немає сумніву, їхні агенти були там ще від часу створення Козачої Ради. Тієї ночі було заарештовано 600 осіб. Керував операцією начальник секретно-оперативного відділу Київської ЧК Ю.Перцов. По цій справі були засуджені підлеглі Юрка Тютюнника, учасники його рейдів Петренко та Кузьменко-Титаренко, які залишилися в рідному краї вести боротьбу проти ворога<sup>247</sup>.

Внаслідок чекістських та красноармійських переслідувань деякі отамани не витримували і здавались на милість більшовиків. За загадкових обставин здався ворогові підполковник, отаман Мордалевич\*. Це про нього йшлося в одному російському документі: "Отаман Мордалевич — (діє. — О.Ш.) в Радомышльском и Сквирском уездах (отряд состоит исключительно из евреев)"<sup>248</sup>. Мордалевич користувався неабияким авторитетом у Симона Петлюри та Юрка Тютюнника, котрі призначили

---

\* 1919 р. Мордалевич був радомышльським повітовим комісаром і головою Повстанського Ревкому у групі отамана Соколовського, організатором полку імені гетьмана Мазепи (розбитий 10.07.1919 р.). Того ж року більшовики спалили його хату. До середини 1921 р. командир 2-ї Повстанської групи підполковник Ю.Мордалевич боровся проти більшовиків. Очевидно, його перехід став наслідком зради деяких заарештованих членів Цупкому.

його у травні 1921 р. командувачем 2-ї Повстанської групи. Тому зрада Мордалевича викликала у них занепокоєння. Сотник Петро Ващенко згадував, що Юрко Тютюнник намагався виправити становище: "Надсидається до Києва сотник Якименко для переговорів з Мордалевичем, але Мордалевич вже не хоче переговорювати, бо становище його вже на той час було безвихідне"<sup>249</sup>.

Незважаючи на всю декларовану у листах і пресі повагу до більшовиків, то був вимушений перехід на бік ворога.

Перед переходом до красноармійців Мордалевич передав Тютюннику листа, в якому зазначив: "Я прийшов до переконання, що майбутність українського народу будується тут... Отже... раджу не губити даремно людей і не вносити заколоту і руїни в життя краю без жодної користі для тих же цілей, що самі ставите перед собою... Од керування 2-ю Повстанською групою одмовляюсь і дальшу боротьбу проти радвлади вважаю безперечно шкідливою для українського селянства і робітництва..." Юрко Тютюнник на цей сповнений класового підходу лист відписав: "З боку Росії немає ще гарантій, що не буде замаху на ті національні здобутки, котрі ми вже зробили. Коли буде дійсно вільною від експлуатації з півночі наша країна, тоді та ідея, за яку ми боролися і будемо боротися, буде досягнута"<sup>250</sup>. Напевно, людина, котра передавала Тютюннику листа від Мордалевича, була агентом ЧК, бо крім згаданого послання було ще одне – від "великого комуніста". Чи то відповідь Тютюнника, чи інші обставини вплинули на Ю.Мордалевича, але він знайшов у собі сили сказати правду чекістам і відстояти честь українського селянства, "яке підтримувало і буде підтримувати боротьбу проти вас (комуністів. — *О.Ш.*), не звертаючи уваги ні на які репресії і терор. Боротьба буде продовжуватися до того часу, поки ви цілковито не зміните своєї тактики"<sup>251</sup>.

Серед інших відомих отаманів, котрі перейшли на бік більшовиків, був уродженець Жаботина, командир 5-го ескадрону Щиглевський (Щигельський). Саме він повідомив чекістам, що в Холодному Яру перебувають три великі загони під командуванням Хмари, Деркача та Завгороднього. Крім цього, Щиглевський розповів, правда, і про те, що прибулий із Черкас красноар-

мійський 217-й полк проводить злочинні дії щодо селян Черкащини і Чигиринщини. Красноармійці спустошують фруктові сади, залазять в погребі і забирають запаси. Крім того, "декілька красноармійців увірвалися у залізнодорожний театр без квитків, дехто із них був у нетверезому стані. Командир залізнодорожної охорони призвав красноармійців до порядку і збройною силою розігнав бешкетників. Останні осіддали коней з купе-метами і, оголивши шаблі, оточили театр. Розігнали публіку і хотіли зарубати комбрига тов.Больного"<sup>252</sup>.

1921 р. загинули отамани Кібець, Лихо, Голий, Гризло. Проти останнього кинули цілий інтернаціональний батальйон красноармійців. Після важкого бою 21 березня 1921 р. тяжкопораненим він потрапив у полон. Отамана Гризла розстріляли у Звенигородці на території теперішньої музичної школи<sup>253</sup>.

Та все ж більшість отаманів чекали на повернення української армії, тому й підтримували зв'язок із Петлюрою та Тютюнником. Не лише в поодиноких селах піднімалися повстання. Цілі повіти комуністи оголошували неблагонадійними. Впродовж березня–серпня 1921 р. до таких належали Переяславський, Канівський, Чигиринський, Костянтиноградський, Ольгопільський, Гайсинський, Старобільський. Сюди зосереджували максимум війська для боротьби з "політичними бандами". Однак бажаних результатів це не давало, бо в кожному селі були розвідники. Наприклад, в інформаційному зведенні Головного управління міліції зазначалося: "Чигиринский уезд. По сведениям банда Деркача находится в Холодном Яру. В деревне Сагуны (напевне, Сагунівка Черкаського району. — *О.Ш.*) находится бандит, передающий в Холодный Яр сведения о движении красных частей"<sup>254</sup>. Такі люди мешкали по всій Україні.

## ОСТАННІ НАКАЗИ ПЕРЕД ПОХОДОМ

Про похід Тютюнника більшовики довідалися ще взимку 1921 р. На першому засіданні "Постійної наради по боротьбі з бандитизмом" у лютому того ж року

розглянуто питання про становище на польському та румунському кордонах, військові завдання щодо збору інформації про петлюрівців у Бессарабії. Увага житомирської і вінницької губнарад зверталася на те, що з-за кордону прибуває багато отаманів із загонами для підняття повстання в Україні<sup>255</sup>.



*Підполковник Микола Шраменко,  
командир 2-ї бригади  
Київської дивізії.*

Головним джерелом отримання такої інформації були зрадники і шпигуни. Прикладом може слугувати інформація, надана генерал-хорунжим Секирою-Яхонтовим. Документ подається в українському перекладі зі збереженням орфографії та помилок в географічних назвах. "Народний Комісаріат іноземних справ. Цілком таємно. Депеша надіслана шифром з Варшави від Шумського 5.Х.21. Сьогодні був у нас Секира-Яхонтов, колишній генерал, після інспектор військових училищ. Посилається на рекомендації Затонського, Уборевича, Скоєрча, Гончаренка. Потрапив сюди підпільно. Поїхав у Чехословаччину, шукає сина в таборах полонених, його родина залишилась в Україні, Затонський про це знає. Був у Львові, знає багато про нову петлюрівську затію. Говорив з ватажками Тютюнником та Кузьменком. Розкриває їхні плани, посилаючись на любов до України, і попереджає радвладу. Рішуче засуджує спроби повстанства. Передаємо його повідомлення: Тютюнник був ще 29-го у Львові, бачив і говорив з ним. Його штаб знаходиться на Підзамчі в колишньому водолікувальному закладі "Кіселька", там же головна польська розвідка "Постерунек", на чолі поручик Маєвський. 29-го Тютюнник разом з цілим штабом і 1000 петлюрівських старшин, озброєних, завантажився на ст. Підзамче в ешелон і відправився через Долбунів-Рівне на Сарни. В ешелоні 5 тисяч гвинтівок з патронами з Варшави. Старшини, що відряджені з таборів в Кашині,

Олександрівську, Ченстохові за складеним списком. Друга партія в 1000 людей повинна була просуватися через Збруч біля Кам'янця-Подільського. 28-го з Чорткова, куди скеровувалась задовго до цього зі штабом Тютюнника з таборів через Львів групами по 20–50 чоловік на озброєння. Зброя в Чорткові. Шумський<sup>256</sup>. У такий спосіб український генерал, який мандрував по Заході "таємно з відома Затонського", завдав неабиякої шкоди людям, з якими недавно боровся за Українську Народну Республіку. Його інформація була взята до уваги. Дані Секири-Яхонтова передали Раковському з позначкою Чичеріна: "Шумський вважає повідомлення дуже правдоподібним"<sup>257</sup>.

Тим часом генерал Юрко Тютюнник завершував підготовку до повстання. У цей непевний час Симон Петлюра наказом ч.65 від 17 жовтня закликав Партизансько-Повстанський Штаб Юрка Тютюнника та створені ним підвідділи негайно вирушити в Україну. Тютюнник як людина військова виконав наказ головного Отамана<sup>258</sup>.

23 жовтня 1921 р. генерал Ю.Тютюнник видав наказ по тепер уже Повстанській Армії, яким оголосив, що із цього дня "з наказу Головного Отамана я вступаю в командування Повстанчою Армією в Україні.

*п.2. Начальником штабу Повстанчої Армії призначається полковник Отмарштейн, якому наказую негайно приступити до виконання своїх обов'язків і негайно організувати свій штаб.*

*п.3. Партизансько-Повстанчий Штаб при Головній Команді Армії УНР розформувати і залишити замість нього Українське Пресово-Інформаційне Бюро...*

КОМАНДУЮЧИЙ 1, II, III, IV І У ПОВСТАЧ. ГРУПАХ.

З одержанням цього наказу оголосити в дорученій Вам групі загальне повстання, згідно моїх попередніх інструкцій, висланих Вам, з дня 15/VIII 1921 року.

Прикладі вам при цьому відозви наказу як найширше розповсюдити.

Влі штабу переходу на Україну.

23 жовтня 1921 р.  
м. Лостюв.

Командуючий Повстанчою Армією,  
Генерал-хорунжий

Начальник штабу. Генштабу Полковник

п.5. Всім командувачам груп в Україні, а через них і командувачам в районах перейти з безпосередньої підлеглості Головному Отаманові через Партизансько-Повстанчий Штаб у підлеглисть мені через штаб Повстанчої Армії.

п.6. Для майбутнього постачання Повстанчої Армії і доставки їй всього необхідного з-за кордону призначаю фінансово-закупівельну комісію під головуванням Євгена Архипенка у складі: генштабу полковника Пересади та поручника Нестеровського.

п.7. Командувачем 2-ю Повстанчою групою призначається полковник Ступницький...

п.8. З частин, які прибули з таборів в район Рівне-Костопіль-Мицьки, ген.-хор. Янченку наказую сформувати Київську дивізію на основі інструкції... з тим, щоб люди кожної дивізії не розпорозувалися по різних частинах. Начальником штабу Київської дивізії призначаю генштабу полковника Лушненка.

Із людей, які скупчилися в районі Копичинців, полковнику Палієві наказую сформувати спеціальний відділ за моїми вказівками.

п.9. З людей гарматного полку 4-ї дивізії сотн. Чижевському сформувати штабну сотню, якій перейти в розпорядження начальника штабу Повстанчої Армії<sup>259</sup>.

Того ж дня, 23 жовтня 1921 р., полковнику Палію наказано перейти кордон і зв'язатися з генералом Нельговським. На документі залишилася розписка Палія про отримання наказу<sup>260</sup>.

24 жовтня Командувач Повстанської Армії генерал-хорунжий Юрко Тютюнник та Начальник Штабу, генштабу полковник Юрко Отмарштейн підписали наказ Командувачам 1-ї, 2-ї, 3-ї, 4-ї та 5-ї Повстанських груп, яким зобов'язали: "з одержанням цього наказую оголосити в дорученій Вам групі загальне повстання, згідно моїх попередніх інструкцій, висланих Вам з дня 15/8 1921 р. Прикладаємі при цьому відозви наказую якнайширше розповсюдити. Я зі штабом переходжу на Україну"<sup>261</sup>.

Так закінчилася доба Партизансько-Повстанського Штабу, який юридично припинив своє існування з постановою Повстанської Армії. На його базі у Львові залишилося працювати Пресово-інформаційне бюро, очолюване М.Пересадою-Суходольським.

## ПОЧАТОК ПОХОДУ МОВОЮ ТАЄМНИХ ДОКУМЕНТІВ



*Підполковник М.Палій-Сидорянський,  
командувач  
Подільської групи,  
1921 р.*

Час квапив, а тому події розвивалися швидко. В селі Мицьках 27 жовтня відбулася нарада вищого командного складу, на якій остаточно обговорено план походу. 29 жовтня штаб Повстанської Армії, очолюваний Тютюнником та Отмарштейном, переїхав зі Львова до Рівного<sup>262</sup>. Звіди Тютюнник відбув у місце розташування Повстанської Армії, яка поділялася на три групи. Їх назви походили від місця формування: Подільська (командир М.Палій-Сидорянський), Бессарабська (командир А.Гулий-Гуленко) та Волинська (командири Ю.Тютюнник та В.Янченко).

Про засилля більшовицьких агентів в оточенні Тютюнника свідчить і той факт, що не встиг він виїхати зі Львова, як про це стало відомо радянському керівництву. 29 жовтня Шумський занотував, що Ю.Коцюбинським отримана телеграма Чичеріна про "авантюру Тютюнника". Того ж дня Голова Раднаркому Християн Раковський (Станчев Кристьян Георгієв) повідомляв Шумському і Карахану про перехід партизанських загонів на територію України<sup>263</sup>.

Центром збирання інформації про пересування Армії УНР за кордоном було Представництво УСРР в Польщі. Тут працювало багато боротьбистів: Микола Христовий, Лідія Вовчик-Блакитна, Юрій Яновський, Олександр Довженко та, зрештою, сам Повноважний Представник Олександр Шумський. Очевидно, їх праця у Варшаві була вигідна Москві. Більшовики у боротьбистах мали доброго союзника, який для того, щоб реабілітуватися в очах "товарищей", поступався національними принципами: "Цілком таємно. Депеша отримана шифром. Харків. Раковському. Нашою розвідкою через партійні кола (імовірно, мова йде про боротьбистів. — О.Ш.) отримано такі матеріали про петлюрівщину: Головний повстанський



*Юрко Тютюнник (у центрі) серед інтернованих українських старшин. Брашов (Румунія). 1 листопада 1921 р.*

штаб — Тютюнник, Сушко, Отмарштейн переправляють петлюрівські інтерновані частини до прикордонного району Сарни–Рівне–Гусятин. Сушко зі штабом знаходиться на Стожені біля Рівного. Полковнику Дашкевичу та Кураху, січовим стрільцям доручена організація арtdивізіонів. Сотник Борис формує частини. Формування проходить в районі Тернополя — Копичинець. Командир автопанцерної колони Турок засланий в Україну для керівництва повстанням. Штаб має намір почати повстання через два тижні. Точніше встановлено 19–20 жовтня проходження через Варшаву з Каліша Київської дивізії чисельністю в 1200 чоловік, яка спрямовується в район Сарни–Рівне. 50 відсотків комскладу зараз вже озброєні. За нашими повідомленнями Петлюра і Тютюнник виїхали до Румунії. 28 жовтня 1921 р. Шумський”<sup>264</sup>.

Першою перейшла кордон Подільська група — малими відділами з 23 по 26 жовтня<sup>265</sup>. Другою із запізненням вирушила у похід Бессарабська група під командуванням генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка. Незважаючи на погано налагоджений зв’язок із нею, з Варшави



повідомляли: "Харків. Раковському.Отримані повідомлення, що загін Гулого близько трьох тисяч чоловік повинен прорватися з Румунії біля Могильова.Гулий підпорядкований Тютюннику. Шумський. 31 жовтня 1921 р."<sup>266</sup>

*Про Гулого-Гуленка відомостей обмаль — капітан інженерних військ російської армії, мав Георгіївський офіцерський хрест. Організатор повстанського руху на Катеринославщині. Прихильник Директорії УНР. Хоробрий отаман, який з'єднався з українським військом. Під час Першого Зимового походу — командував Запорізькою дивізією. Під час Другого Зимового походу — командував Бесарабської групи. Незабаром заарештований чекістами і переверований ними на свого агента. Викритий і розстріляний поляками*<sup>267</sup>.

Останньою вирушила у похід Волинська група. Впродовж жовтня помічник начальника Генштабу УНР домагався у генерал-хорунжого Янченка відомостей про чисельний склад Київської дивізії. Зрештою, 28 жовтня він отримав відповідь: дати точну інформацію неможливо<sup>268</sup>. Очевидно, переформування дивізії — основи Волинської групи — трималося в таємниці.

На початку листопада генерал Тютюнник зробив останні призначення: полковник 3-ї стрілецької Залізної дивізії Григорій Чижевський (Чиж) призначений тимчасово виконуючим обов'язки начальника артилерії Повстанської Армії; Сергій Тимошенко — політичним референтом при Командувачу Повстанської Армії, а підполковник 4-ї стрілецької дивізії Йосип Добротворський — тимчасово виконуючим обов'язки штабного старшини для доручень при Командувачу Армії. Тоді ж, 2 листопада 1921 р., в Балашівці Юрко Тютюнник видав наказ № 4, згідно з яким було призначено начальника постачання — Михайла Білинського (уродженець Драбове-Барятинського нині Черкаської обл.), інспектора армії — полковника Миколу Гаєвського та головного лікаря — Олександра Плітаса<sup>269</sup>.

Того ж дня із с.Балашівка (тепер Березнянського району Рівненської обл.) Юрко Тютюнник надіслав рапорт Головному Отаману Симону Петлюрі:

## РАПОРТ

Після прийнятого рішення про підняття загального повстання на Україні Партизансько-Повстанський Штаб приступив до підготовчих ділів по організації його. Вирішено було випустити два отряди: Південний на Поділля, Північний на Волинь. Одночасно мусів бути переведений комбінований виступ в першій повстанській групі під керуванням командира 1-ї групи Гулого.

Подільський отряд. Керівником цього отряда призначено командира 4-го Київського кінного полку підполковника Палія. Укомплектовано Подільський отряд, який закупчувався перед виступом в м. Копиченцях, козаки 4-ї Київської дивізії кількості до 700 чоловік. Цей отряд має бути кінним. 25 жовтня цього р. Подільський отряд дістав зброю: 200 рушниць, 10 000 набоїв до них; 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями і 12 без набоїв і в ніч з 25 на 26 жовтня перейшов Збруч, на разі в кінному порядку (кінних було лише 12 чоловік). Про діяльність і успіхи отряду підполковника Палія маються відомості з преси, а також доклад начальника Тернопільського постерунка сотн. Кузьменка-Титаренка, що 27 жовтня повстанцями при допомозі отряда підполковника Палія був зайнятий Кам'янець-Подільський, а цілим отрядом зайнято було Проскурів, при чому розбито було частини червонармії, що перебували в Проскуріві, а один полк був захоплений цілком. 1 листопада в районі Шепетівки був бій невідомо з ким, було чути гарматні стріли (донесення Рівненського постерунку).

Волинський отряд. Сформований під керівництвом генерал-хорунжого Янченка. При цім отряді перебуває 1-ий Партизансько-Повстанський Штаб. Накопичувався цей отряд в районі ст. Моквин – Костопіль. Укомплектований він старшинами і козаками 4-ї, 6-ї та 3-ї дивізій, які зведені у Волинськім отряді в одну Київську дивізію. Склад її до 900 козаків. Переведено поділ по родах зброї: на піхоту – дві бригади, одна кінна сотня, технічна сотня і польова варта. Озброєння Волинського отряду: рушниці Російського зразка 417, набоїв 70 000, австрійських

\*Документ публікується зі збереженням усіх особливостей оригіналу.

рушниць 13, набоїв до них 4 000; кулеметів: Максима - 7, Кольта - 25, Люїса - 2, з набоями і стрічками до них; шабель - 300; списів - 150; підривне майно: піроксилінових шашок 150, 1 500 кіло піроксиліну; гранат ручних 600 штук.

Разом з Партизансько-Повстанським Штабом переходить кордон і стислий апарат цивільного керування, а також штаб другої повстанської групи під керуванням підполковника Ступницького.

Зараз, 2 листопада 1921 року, в 13 годин Партизансько-Повстанський Штаб перебуває в селі Балашівці 18 верст від кордону і в ніч з 3 на 4 разом з Київською дивізією має перейти польсько-більшевицький кордон і розпочати збройну акцію.

Окремо треба сказати про стан взуття і одягу тих старшин і козаків, що відбули на повстання. Взуття: 35% цілком роззуті (босі), а решта в дуже кепському стані. Одяг: 50% без шинелів, одяг решти старшин і козаків старий і подертий. Великий брак відчувається у білизні. Для налагодження справ із взуттям прийняті Партизансько-Повстанським Штабом такі міри: для босих закуповуються постопи (ликові), старе взуття по мірі моги полагоджується.

Від командуючого 1-ою повстанською групою донесень не поступало.

Рахую, в разі успіху через тиждень мого переходу через кордон решта дивізій армії УНР мусить бути готова для поступового пересування на терен України, для організації захоплення території.

Незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настрої старшин і козаків, що відбувають на Україну, є цілком задовольняючий і гарний. Загартовані в боротьбі з ворогами своєї Батьківщини - московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть вперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду і святість своєї справи.

ПАНЕ ГОЛОВНИЙ ОТАМАН, я, старшини Партизансько-Повстанського Штабу, всі старшини і козаки, відбуваючі на Україну, перед брамою рідного краю шлемо Вам свій привіт з міцною вірою на близьке побачення на землі наших предків.

Генерал-хорунжий Тютюнник  
помічник по військовому керуванню: Генштаб  
полковник Отмарштейн

Згідно: начальник 1-го відділу полковник Блощаневич

Цей документ сьогодні проливає світло на події, які по-різному тлумачилися істориками і мемуаристами. Вони звинувачували Тютюнника в тому, що повів у похід військо без одягу і зброї. Так, але на те був відповідний наказ. Одне, що він міг зробити (і зробив!), — це доповісти Головному Отаману про дійсний стан речей. Звідки було знати Тютюннику про те, що коли військо вирушило у похід, “1 та 2 листопада була нарада комдивів армії УНР в Тернополі, на якій було прийнято наступне: в даний час радянську владу на Україні неможливо перемогти, а тому наступи і повстання з цією метою не проводити, обійтися лише маленькими виступами, щоб таким чином викликати повстання... Тоді до весни анархія в Україні посилиться. Росія буде заклопотана анархією в Поволжі і тільки тоді, весною, піднімати загальне повстання...”<sup>271</sup> Неузгодженість воєначальників у стратегічному плануванні поставила під удар задум генерала.

Юрко Тютюнник ще від початку походу не приховував складності завдання. Всі з ним погоджувалися, але сподівались на диво, якого так і не сталося, бо Красна армія була добре озброєна, краще одягнена та й чисельністю набагато переважала учасників походу.

У день початку походу генерал Тютюнник особисто зустрівся з козаками та старшинами, яких чекали чималі випробування. Учасник тих подій полковник М. Чижевський, згадуючи початок походу, писав: “Генерал Тютюнник зустрів нас промовою, в якій зазначив, що похід буде дуже важкий, що зброї нема, що зброю, обмундирування, амуніцію й інший припас треба здобути у ворога. Але він переконаний у тому, що незабаром Україна буде звільнена від московської влади. Козацтво на промову відповіло щирим і гучним “Слава!”<sup>272</sup>

Не бракувало оптимізму й Симону Петлюрі. Виряджаючи в похід Повстанську Армію, він писав генералу Тютюннику: “Пане генерал, виряджаючи Вас та старшин з козаками на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московських ворогів, від цілого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провести на Україні. Прошу передати старшинам і козакам мій привіт, з’ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значення того великого акту самопосвяти, який вони виявляють, вирушаючи в Україну, щоб від ворогів звільнити та розпочати працю для національно-державної

відбудови її<sup>273</sup>. У привітанні козакам та старшинам на честь початку походу Симон Петлюра зазначав: "Вояцтво! Знаю, що тяжко прийдеться змагатися вам із ворогом, але надія на Бога та на наш нарід, який допоможе нам вигнати ворогів з власної землі. Бороніть мирне населення без різниці віри й національності, карайте без милосердя винних у погромах жидівських..."<sup>274</sup>

Та по-іншому зустріла Україна вояків Повстанської Армії. Полковник Чижевський пише: "Під час походу, як командний склад, так і козацький загал побачили, що дійсність в Україні не відповідала їхнім мріям. Величезної повстанської організації, яка об'єднала б майже всю Україну, про яку так багато говорилося і на яку так багато покладалося надій, не було. Надія запалити ту Хмельниччину, про яку вголос мріяв генерал Тютюнник, не збулася"<sup>275</sup>.

Зрештою, учасники походу не могли об'єктивно судити про дійсний стан справ у всій Україні, адже 8 листопада Постійна нарада при РНК УСРР оголосила Волинську, Подільську, Одеську та Київську губернії такими, де рівень "бандитизму" досяг небачених масштабів. На їх території запроваджувався особливий військовий стан. 10 листопада Президія ВУЦВК постановила очистити територію України від партизанських загонів, які надходять із Польщі<sup>276</sup>.

## МАСШТАБИ ПОВСТАННЯ

**У** перші дні повстання було розповсюджено листівку, яку підготував і підписав Командувач Повстанської Армії Ю.Тютюнник. У ній лаконічно закладено відповіді на запитання, які цікавили населення, а тому наводимо її зміст повністю:

**"ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ!**

*Збройною силою, зрадою й підступом опанували наші закляті вороги Україною. Почали забирати з нашого краю скарби, нищити наш добробут, знущатися над народом. Бувше панське ярмо замінили ще гіршим ярмом комуністичним.*

*Серед нечуваної руїни опинилась Вкраїна. Край, що  
плинув молоком і медом, нині залитий сльозами і кров'ю.  
На захист свого краю виступили ліпші сини наші, вони  
склали повстанські частини і чотири роки безперервно  
билися за волю України. Тяжка була боротьба повстанців  
з московськими окупантами, та український народ не  
опустив руки. Він не зрікся надії здобути собі волю, лише  
більше загартувався у цій боротьбі.*

*По окремих виступах повстанців у різних місцях  
України почалася довга і уперта організація цілого  
українського народу для одностайного збройного виступу  
проти чужих завойовників. Організація скінчилася.*

*Тепер ми вступили в останній і рішучий бій проти  
ворогів рідного краю. Народним повстанням керує  
Головне Повстанське Командування, на чолі якого з  
наказу Головного Отамана стою я. Перед очима цілого  
світу ми здаємо іспит і покажемо, що наймитами у  
чужинців уже ніколи не будемо. Ми є окрема нація, чуємо  
в собі силу, в нас палає любов до свого краю і ненависть  
до ворогів його.*

*Ми перемаємо. Здобудемо у своїй хаті свою правду,  
і силу, і волю. А волю свою висловить весь Український  
народ устами своїх делегатів, яких обере до Українських  
Установчих Зборів. Установчі Збори будуть скликані після  
того, як звільнимо цілу Україну. На цих Установчих  
Зборах представники установлять, як нам жити і уп-  
равлятися надалі.*

*З моменту вигнання окупантів народ має право на  
здобуття революції. Земля, яку здобули селяни під час  
революції, лишається у їхній власності. Великим влас-  
никам земля повернута не буде. Лишається вось-  
мигодинний робочий день. Всяка агітація проти цих  
здобутків каратиметься судом.*

*Влада в центрі під час боротьби належатиме  
Головному Повстанському Командуванню. Всім гро-  
мадянам на місцях організувати зараз же народну владу.*

*Головне Повстанське Командування кличе всіх  
громадян України до смертельного бою.*

*Хай у ці великі дні ніхто не ухилиться від визвольної  
боротьби. Хай усі вийдуть на бій, все дадуть для бою.  
Хай приватні хатні незгоди будуть забуті на час, аби в  
єдиному напруженні скинути ненависне чуже ярмо.*

*Тисячі тисяч замучених синів України, зруйнований і*

*порушений край вимагають помсти. Хай гармати і коси, кулемети і серпи викують нашу волю*<sup>277</sup>.

Не вражені чекістськими бацилами, українські повстанці чекали походу генерала Тютюнника. Вони змогли підняти повстання у своїх районах. Та Повстанська Армія не змогла їм допомогти. Гортаючи документи тих буремних подій, можна зробити висновок: повстання відбулося б, якби не були локалізовані партизанські групи Правобережжя. Яскраво це видно на Київщині, яка, за спогадами учасника подій В.Яновського, була готова до повстання. З початком походу Тютюнника піднялися повстання у районі так званої Холодноярської республіки (Черкаський, Чигиринський, Кам'янський, Смілянський та деякі інші повіти). У серпні загін отамана Заболотнього, знешкодивши відділ міліції, захопив м.Саврань, що на Одещині.

Те ж бачимо й на Уманщині, де повстанням керував колишній інспектор Запорозьких дивізій Армії УНР полковник Петро Дерещук. Він зумів завоювати авторитет серед отаманів (діяв у спілці з Цвітковським, Криничкою, Іщенко...). Виконуючи наказ Петлюри та Тютюнника про підняття всенародного повстання, Дерещук спробував зв'язатися з Командувачем Повстанської Армії. За його дорученням зв'язковий хорунжий Клименко наздогнав тютюнниківців неподалік м. Ємільчине (тепер Житомирської обл.), та результати переговорів були невтішні — Повстанська Армія потерпала від тривалих боїв з красноармійцями. Про просування її на Уманщину, а тим більше в Холодний Яр, не могло бути й мови<sup>278</sup>.

Незважаючи на це, об'єднані сили повстанців на чолі з Дерещуком розгромили красноармійців біля Тальянок. У Веселому Куті до них приєднався отаман Іщенко, який перед цим діяв у Старій Буді й Холодному Яру. Звідси загін пішов на Звенигородщину — у Ризине і Софіївку. У Ризині повстанці полонили 5 червоних командирів, переформувалися у три полки та вирушили на Кирилівку-Цвіткове-Медвин. Отже, лише це повстання охопило три повіти: Уманський, Звенигородський і Таращанський<sup>279</sup>.

Довгі роки нам нав'язували думку, що повстанці — це такі собі "пани-отамани гриціани тавріческі" та "попан-допули", тобто люди, в яких немає нічого святого. Насправді повстанці і їхні отамани — це, передусім, віддані патріоти, що залишилися на Батьківщині здобувати

незалежність Україні. Ось як описує агент ЧК отамана Даріона Завгороднього, командира 2-ї Холодноярської дивізії, яка активно підтримувала похід Тютюнника на чигиринщині: "Сам Завгородній одягнений в темно-синю чумарку, шапку з чорним шликом, на правому рукаві нашито квадрат світло-синього сукна з жовто-блакитною стрічкою, український герб тризуб і літери УНР. Герб вишито сухозліткою..."<sup>280</sup> Під час слідства у справі повстанців Дерещука однозначно занотовано: політичною метою повстання було визволення України від більшовиків<sup>281</sup>. Часом в їхні загони йшли люди, невдоволені радянською грабіжницькою політикою.

Отже, не можна погодитися, що повстання в Україні під час походу Повстанської Армії не відбулося. Справа інша, що повстанці були розпорошені великою кількістю красноармійців, чекістів і вохривців. А поодинокі виступи піднімалися навіть у другій половині 20-х років. Газета "Богданів край" (м. Кам'янка) у жовтні 1998 р. оприлюднила витяг із зведення Черкаської ЧК від 1 вересня 1926 р. У документі, який понад півстоліття тримали під грифом "совершенно секретно", говориться про те, що "в районе села Боровица Медведовского района появилась банда количеством 11 человек с ручным пулеметом, причем со стороны бандитов были попытки придать своей организации политическую окраску, распевая во время выхода из села "Ще не вмерла Украина". Уполномоченный ГПУ Гервиц". У Шевченківській окрузі 9 квітня 1930 р. селяни Горбані (нині с. Переяслав-Хмельницького району Київської обл.) підняли повстання проти радянської влади. Сутичка з міліціонерами, керованими уповноваженим ДПУ, закінчилася тим, що загинуло 3 і поранено 7 жителів Горбані<sup>282</sup>.

## ОТАМАН ОРЛИК

**У**часник Другого Зимового походу інженер Віктор Яновський у спогадах занотував, що тютюнниківцям допомагали загони отаманів Струка та Орлика. Останній народився 23 грудня 1896 р. в с. Гостоміль на Київщині.



Справжнє ім'я — Федір Артеменко. Брав участь у Першій світовій війні та революційних подіях в Україні. За Директорії служив начальником штабу гарнізонів у Козятині і Фастові<sup>283</sup>.

Струк і Орлик були національно свідомими відчайдушками. Поручик Дмитро Зоренко, описуючи напад красноармійців на українські відділи, згадував: "Орлик, незважаючи на значну перевагу червоних, рішучою атакою погнав їх. І так більше години, аж до смерку. Орлик крутився з москалями, виказавши з себе доброго командира... Ранком... Орлик, побажавши нам усього найкращого, залишився. Не хотів він іти до Польщі.

— У себе в краю, — казав він, — помру зі зброєю в руках"<sup>284</sup>.

Та не судилося Орлику загинути зі зброєю в руках. Наступного року його підступно видали більшовикам ті, для кого він здобував державність. У наказі № 31 Київської повітвійськнаради по боротьбі з бандитизмом від 12 червня 1922 р. зазначається: "За оказанную ответчиками и кандидатами села Мирча Бородянской волости особо ценной услуги по ликвидации банды Орлика, выразившейся в своевременном донесении в отряд о появлении банды в районе села, а также принятии всеми ответчиками и кандидатами участия в выслеживании и указании места, где банда расположилась на ночлег, в результате чего 27 января с.г. вся банда в ту же ночь была ликвидирована, последствием чего был арестован и атаман Орлик, уездвоенсовещание постановляет:

1. Наложённый и невызысканный штраф с ответчиков с 9/XI 21 г. Протокол № 38 простить.

2. Всех ответчиков и кандидатов села Мирча от обязанности ответчиков освободить, назначив на их место других..."<sup>285</sup>

Отже, позбувшись штрафів та рятуючи власну шкуру, заручники розквиталися з одним із найактивніших отаманів.

## ЧЕРВОНІ "ПЕТЛЮРІВЦІ"

Українські історики за кордоном тривалий час не могли дійти згоди, за яких обставин командувач залишив поле бою під Малими Миньками. За свідченням учасника походу Гриця Rogозного та історика Василя Вериги, Юркові Тютюннику та штабу допоміг вийти з оточення більшовицький командир, над яким згодом відбувся публічний суд у Народичах. На суді він заявив, що розчарувався в політиці радянської влади. На жаль, історія не зберегла нам прізвища цього командира.

Тютюнник сподівався, що під час походу певні частини красноармійців підтримають повстанців. Для цього було випущено листівку "Офицерам и солдатам Красной Армии", яку підписали Тютюнник і Отмарштейн. У ній зазначалося:

*"Украинская регулярная и повстанческая армии вступили в бой с ненавистной коммуной.*

*Мы победим, потому что за нами весь народ, за нами весь цивилизованный мир. Мы воюем не с русским народом, а с узурпаторами, которые одинаково мучили и русских и украинцев.*

*Мы не хотим проливать кровь сынов России и Украины, которые под страхом смерти пошли в ряды Красной армии...*

*Всем же известно, что хлеб, выколачиваемый у украинских крестьян, шел не умирающим над Волгой, а за границу для ведения коммунистической пропаганды. Потому что золото уже давно истрачено..."<sup>286</sup>*

Неспростованим залишається і той факт, що деякі більшовицькі командири підтримували зв'язок з Петлюрою та Тютюнником. Серед них був і полтавець Лев Крючковський, штабс-капітан російської армії, який восени 1920 р. командував 60-ю дивізією Червоної армії, але після поразки під Деражною (українські війська захопили місто) його перевели комбригом. Крючковський мав підтримати похід Тютюнника своєю 70-ю бригадою, але був викритий. Газета КВО "Красная Армия" 29 жовтня 1921 р. повідомляла, що "...приговорен к расстрелу бывший начдив, а потом комбриг Крючковский... Предатель вел переговоры о переходе на сторону Петлюры".

Тоді ж засуджено до страти командира продзагону Яворського, який також мав підтримати похід Тютюнника<sup>287</sup>. За зв'язок з петлюрівцями до смертної кари засудили і командира полку кінної бригади Котовського Кіршула, командира 26-го полку Байду-Верещак, начальника кінної розвідки цього полку Гаркуша-Савицького (історики О.Кучер та В.Верига стверджують, що Гаркуша-Савицький був командиром 45-ї дивізії)<sup>288</sup>. Смертний вирок отримали співробітники штабу 45-ї дивізії Ф.Галянт, В.Виговський, М.Малик і І.Білик — члени підпільної Козачої Ради, які забезпечували необхідною інформацією тютюнниківців<sup>289</sup>.

Отже, в кінці 1921 та першій половині 1922 р. в Красній армії пройшли масові арешти і репресії. Особливо постраждала від червоного терору 45-та дивізія, якою нещодавно командував Якір. "Чистка" була невинуватою, адже саме на цю дивізію покладалися неабиякі надії в розгромі тютюнниківців. Недаремно ж під час Другого Зимового походу Армії УНР, 17 листопада 1921 р., їй присвоїли найменування — Волинська<sup>290</sup>. Цього ж дня котовці розгромили Волинську групу генерала Тютюнника.

## БАЗАР

Історія безжальна до переможених і возвеличує переможців. Після поразки Тютюнникові довелося почути безліч дорікань. Підполковник Армії УНР М.Середа дав таку характеристику генералові: "Тютюнник був людиною зі складною душею, в якій бриніли струни різного тембру і тону. Часами він був безумно хоробрим воякою, а ніколи (очевидно інколи) тим боягузом, що в армії складають почесну когорту дизертирів..."<sup>291</sup> Сучасники генерала, особливо після того, як він опинився в СРСР, намагалися зіпхнути провину за невдалий похід виключно на нього. Та слід виходити не з емоцій, а з об'єктивних умов. Не забуваймо, що події відбувалися у той період, коли навіть "батько" Махно, який "гуляв" по Україні до 28 серпня 1921 р., змушений був під тиском великої кількості красноармійських частин перейти кордон з Румунією.

Як відомо, Повстанська Армія Ю.Тютюнника вийшла в похід напіводягнуеною і напівозброєною. Про це було відомо не лише Петлюрі, а й більшовикам. Їхній інформатор повідомляв: "Дані про виступ Тютюнника в листопаді 1921 р. на ділянці Рівне: зброї не було, а тому в селі Борове роззброїли польську поліцію і забрали 16 коней і зброю. Роззброювали поліцію польські офіцери, поляки Ковалевський (уродженець Позової) та Маєвський (із Харкова). Вони тісно співпрацювали з Тютюнником у Львові (роль цих українських патріотів заслуговує на окреме дослідження. — *О.Ш.*). Біля села Лопатичі (поблизу кордону) захоплено сонну красноармійську заставу: 53 бійці, 1 кулемет і багато коней. Звідси пішов вперед Хмара"<sup>292</sup>.



*Генерал-хорунжий  
Леонід Ступницький-  
Гончаренко.*

У таких тяжких умовах українські вояки знаходили сили і мужність робити багатокілометрові марші і навіть захоплювати міста (наприклад, з невеликим загonom полковник Ступницький зумів захопити Коростень)<sup>293</sup>. І це при тому, що до цього наказу більшовики готувалися півроку! Хіба не потребувала боротьба в таких умовах військового, а тим більше партизанського таланту? В документах періоду походу ніхто зі старшин і козаків не висловлював критики на адресу Командувача Повстанської Армії.

Події Другого Зимового походу розвивалися переважно на території сучасної Житомирської обл. Від Новограда-Волинського та Коростеня Волинська група під командуванням Ю.Тютюнника повз Малин пішла на схід, щоб захопити Радомишль і з'єднатися з "подільцями". Біля Чайківки тютюнниківці зустрілися з бригадою Г.Котовського\*. Незважаючи на тиск ворога та велику кількість поранених і хворих, вони прямували вперед. Неподалік Городського перетнули шлях Київ — Житомир.

---

\* До революції — карний злочинець. В останній період життя мешкав в Умані. За перемогу над тютюнниківцями нагороджений почесною революційною зброєю і 3-м орденом "Красного Знамени". Таємно знищений агентом ЧК Мейєром Зайндером у 1925 р.

Але біля Кочерова різко повернули на північ і рухалися у напрямі Димира, до постою Подільської групи. Однак на декілька днів запізнилися. Втративши надію з'єднатися, пішли до польського кордону...

З перебігу цих подій можна зробити висновок: групи діяли самостійно з погано налагодженим зв'язком. Крім того, неможливість довго затримуватися на одному місці ускладнювала об'єднання всіх відділів у один сильний кулак.

Рейдуючи по зайнятих котовцями селах, тютюнниківці 15 листопада форсували Тетерів. З переправи вийшли втомленими й мокрими. Глибоким снігом в ніч на 17 листопада добралися до Малих Миньків. Опівдні того ж дня, як тільки валка вийшла на край села, на неї напали майже три тисячі кавалеристів. Лише небагатьом вдалося вирватися із того пекла і пробитися до лісу за р.Звіздаль. Серед щасливчиків був і генерал Тютюнник зі своїм штабом. 120 учасників походу 20 листопада повернулися в Польщу. Дмитро Герчанівський згадував: "Усі ми були приголомшені. Ми перейшли оце кордон двох окупантів силою поділеної ними України. Але, мабуть, найбільше був приголомшений генерал Тютюнник. Ще тоді, коли ми збиралися до першої польської прикордонної сторожі, він сказав: "Не був би я тут сьогодні, якби був минулої зими мав той досвід, що набув його у цьому поході... Генерала Тютюнника між вами немає... Він лишився в Україні... Я називаюся Полозов"<sup>294</sup>.

Ті, хто залишився в оточенні, були згуртовані інспектором Повстанчої Армії, полковником 4-ї Київської дивізії Миколою Гаєвським. Під його керівництвом козаки боролися до останнього набою. Коли закінчилися боеприпаси, одні вибрали смерть, інші — полон.

Про долю полонених українських вояків оповідає офіційний звіт "Сборник приказов войскам Киевского округа. Содержание № 2578, 26 ноября 1921 года, г.Киев". Виправдовуючись за те, що Повстанча Армія пройшла так далеко від польського кордону, чекісти писали: "было брошено все силы, не исключая и частей Красной армии, на хозяйственный фронт".

У протоколі про бій на річці Звіздалі сказано: "зарублено в бою свыше 400 человек, захвачено 537 человек, в том числе и раненные. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами.

Всього перед Чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли до прихода комиссии. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем вышеизложенном и дабы предупредить подобные преступления и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого, покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная пятерка постановляет: лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных, активных преступников — РАССТРЕЛЯТЬ". І підпис під протоколом: "Председатель Чрезвычайной комиссии Гарькавый, члены: Лившиц, Иванов, Котовский, Фриновский, секретарь Литвинов". Наказ підписали: "Командующий войсками округа Якир, член военсовета округа Затонский, нач. штаба округа Паука"<sup>295</sup>.

Деякі вояки, щоб вижити, змушені були дати свідчення проти своїх недавніх товаришів. Серед них: фельдшер Камінарєць, Терещенко, Редько і Боровський<sup>296</sup>.

Та 359 вояків відмовилися співпрацювати з більшовиками. Вони загинули, співаючи гімн "Ще не вмерла Україна"

Начальник штабу УПА Юрко Отмарштейн доповідав С.Петлюрі: "Рейд цей фактично доказав, що попередня робота ППШтабу не була роботою тільки канцелярською, що в хвилину, коли цього вимагали обставини, ППШтаб сам вийшов і вийде для активної, бойової, а не канцелярської праці..., що нація українська не примирилася з московською окупацією, продовжує і буде продовжувати свою визвольну боротьбу"<sup>297</sup>.

Розстріл у містечку Базар (нині село Народицького району Житомирської обл.) 359 полонених вояків набув неабиякого розголосу. З цього приводу Раковський (Кристьян Станчев) отримав депешу від Повпреда з Варшави: "Народний Комісаріат Іноземних Справ. Цілком таємно. Депеша отримана шифром. Вх. № 97. З Варшави від Шумського. Надійшла 1.XII-2. Розшифрована Гордоном. 1.XII-1 1.30, здана 1.XII-1 1.45. Харків. Раковському. Зараз отримав протокол п'ятірки за справою розбитої банди

---

\*Донині невідомо, коли саме були страчені учасники походу. Одні переконують, що це сталося 21 листопада 1921 р., інші — у день підписання наказу про розстріл, тобто 22 листопада, а треті — 23 листопада того ж року.

розбитої банди Тютюнника. П'ятіркою було винесено смертний вирок 360 полоненим бандитам. Вважаю, оскільки вони не були розстріляні з моменту розгрому банди, треба судити їх, як українських громадян за заколот проти державної влади робітників і селян України судом Ревтриб республіки і зробити з цього голосний політичний процес. Нами й петлюрівцями цей набіг розтрублений у всій європейській та американській пресі і засіб ліквідації цього нападу, прийнятий київськими товаришами, справляє не-вигідне для нас враження. 30.XI.21. № 61/с. Шумський\* ."<sup>298</sup>

Та після страти українських вояків у Базарі боротьба не припинилася. У бюлетені розвідувального управління Радянської України за 28 листопада 1921 р. повідомлялося: "Сведения из достоверного источника. К. № 1458/10. Украинское движение. 1. Повстанческое движение: В последнее время в нашей прессе и среди наших партийных кругов много говорится о том, что восстание, поднятое бандой Тютюнника, ликвидировано и что теперь уже нет опасности для советской Украины со стороны украинских белогвардейцев. Мы с нашей стороны такого оптимизма не разделяем. Министр иностранных дел петлюровского правительства Никовский\*\* вел переговоры с польским правительством в отношении экипировки солдат, которые должны в ближайшее время переправиться в Украину для пополнения рядов Тютюнника. По этим источникам на месяц декабрь и январь подготовлена пересылка большого количества офицеров и солдат в Украину"<sup>299</sup>.

Наприкінці 1921 р. генерал Юрко Тютюнник повернувся в Україну. Щоб підтвердити це, наведу ще кілька документів (переклад. — *О.Ш.*). "Дуже терміново. Цілком

---

\*Згодом більшовики прислухаються до поради про "голосні політичні процеси" і 1933 р. засудять націонал-комуніста, недавнього члена ЦК УПСР і Центральної Ради УНР Шумського саме таким чином. Щоправда, вини він так і не визнав. Під час заслання вимагав реабілітації, але його листи до влади і рідних не доходили. Таємно убитий чекістами 1946 р.

Інший керівник України, Голова Раднаркому Християн Раковський (Кристьян Станчев) заарештований у справі "антирадянського правотроцькістського блоку". Під час "слідства" виявилось, що він нібито був "англійським шпигуном" з 1924 р. та "японським шпигуном" з 1934 р. Життя Раковського обірвала енкаведистська куля 1941 р.

\*\*Визначний український діяч Андрій Ніковський 1924 р. повернувся в Радянську Україну. 1929 р. засуджений як один із керівників Спілки Визволення України. Загинув у радянських таборях.

таємно. Командуючому всіма Збройними силами України та Криму. Копія: Голові ВУЦВК. За отриманими, але не перевіреними повідомленнями від одного з наших повноважних представників за кордоном. На днях повинна відбутися перекидка із Каліша в напрямі на Гусятин другої старшинської групи Тютюнника, кількістю нібито півтори тисячі шабель...”<sup>300</sup> Написано цей документ 5 грудня 1921 р. Через 8 днів, 13 грудня, інше “джерело” повідомило: “Цілком таємно. Зведення на 13 грудня 1921 року. Заслуговує на довіру. № 1. Джерело. Тютюнник і Струк знаходяться в Росії (читай: Україні. – *О.Ш.*). Майже всі петлюрівці загону Тютюнника одягнені в будьоннівки. Впізнають один одного в Росії по петлюрівському знаку, який носять в лівій кишені жилета і у разі потреби показують, кому потрібно. За допомогою цього знаку їх впізнають допомагаючі їм селяни на Україні”<sup>301</sup>.

Отже, генерал Юрко Тютюнник 1921 р. зброї не склав — боротьба продовжувалась.

В Україні про трагедію під Базаром згадають лише через 20 років. Організація Українських Націоналістів 21 листопада 1941 р. ініціювала заходи вшанування героїв-мучеників. У ті дні в Базар з’їхалися люди, щоб віддати шану тютюнниківцям. Але ці події перетворилися в трагедію. Німці заарештували 721 учасника панахиди<sup>302</sup>.

Подібне повторилося через півстоліття. 1990 р. житомирські організації РУХу, Української Республіканської партії та Спільки Незалежної Української Молоді ініціювали вшанування пам’яті загиблих у Базарі. До двох щойно упорядкованих могил знову попрямували люди з усєї України. У сусідньому із Базаром селі Недашки понад двісті привезених з усєї округи компартійців та міліціонерів перекрили тракторами та вантажівками дорогу. Усе закінчилося зневагою до національних символів та побиттям голови малинської організації РУХу Володимира Яценка і секретаря Української Республіканської партії Василя Овсієнка.

Лише через 70 років після трагедії було відправлено панахиду за убієнними, освячено могили та хрести. На траурному мітингу 1991 р. виступали народні депутати України, громадські та політичні діячі. Хор “Гомін” під керуванням Леопольда Яценка виконав пісню про Базар. Тоді ж по радіо “Свобода” Надія Світлична розповіла Україні правду про героїв Базару.



## СПІВПРАЦЯ З УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

Зідрозу після завершення Першого Зимового походу С.Петлюра, А.Лівицький, М.Омельянович-Павленко, Ю.Тютюнник, В.Змієнко, Л.Цегельський, Є.Коновалець, Р.Сушко відвідали митрополита А.Шептицького. Наддніпрянци говорили про дійсний стан справ в Україні і про похід. Шептицький спрямовував увагу галичан і наддніпрянців на єдину мету — здобуття власної держави і застерігав від “ілюзорних гасел”, кинутих у народ: “завжди краще дати, не обіцяючи, ніж обіцяючи, не дати”<sup>303</sup>. У середині 1921 р. в Україні розповсюджувалася листівка “Будь наготові і чекай!”, підписана Союзом Визволення України (можливо, це предтеча легендарної СВУ? – О.Ш.). Очевидно, що її текст готувався за узгодженням з Партизансько-Повстанським Штабом, адже, посилаючись на наказ ППШтабу, в якому говориться “ні одного неорганізованого вибуху! Чекайте наказу!”, різко засуджуються самочинні виступи селян в Україні: “Все повинно робитися тільки по наказу, тільки по розробленому плану, тільки організовано”<sup>304</sup>. Детальніших відомостей про співпрацю Тютюнника з Союзом Визволення України віднайти не вдалося.

Натомість, підпільну діяльність в Україні Партизансько-Повстанський Штаб узгоджував з керівництвом УВО (Є.Коновальцем та А.Мельником). Ось що Є.Коновалець писав митрополиту А.Шептицькому про стосунки з Ю.Тютюнником: “Як повідомляють наші люди, заслані на Велику Україну, справи там йдуть добре. Ми діємо і будемо діяти там разом з наддніпрянцями, погоджуючи свої акції з повстанським штабом Тютюнника у Львові. В краї ми мусимо діяти відокремлено і цілком самостійно, інакше ми можемо викликати непорозуміння між поляками і урядом УНР...”<sup>305</sup>.

Зиновій Книш та Осип Думін зазначають, що в Партизансько-Повстанському Штабі працювали Андрух, Думін та ін., а шеф штабу УВО Юрко Отмарштейн був одночасно і начальником штабу Повстанчої Армії генерала Ю.Тютюнника. Майже на всіх наказах їх підписи стоять поряд<sup>306</sup>.

Ці відомості доповнює повідомлення агента ЧК В.Бутенка (переклад мій. — *О.Ш.*): “із розмови з Бісиком (один з наближених до Коновальця) мені вдалося в'янути, що в петлюрівській акції Коновалець бере участь, на що вказують слова, сказані мені Бісиком: “Ми послали туди Сушка і ще десяток-другий січових стрільців та маємо повідомлення від Андруха. Очевидно, в даний момент і Тютюнник, і Коновалець працюють спільно”<sup>307</sup>.

Про неодноразові тривалі зустрічі Коновальця з полковником Отмарштейном, генералом Тютюнником та його ад'ютантом Добротворським у видавництві “Червона калина” та на інших конспіративних квартирах УВО згадується у книзі спогадів “Життя і смерть полковника Коновальця”<sup>308</sup>. Темою розмов було поширення діяльності УВО на всю Україну. Це підтверджують документи з радянського архіву. У депеші, надісланій шифром 2 листопада 1921 р. у Харків Раковському, Шумський повідомляв, що “отримана також особиста переписка в оригіналі між Тютюнником, Сушком, Коновальцем і Отмарштейном”<sup>309</sup>.

Про свого начальника штабу Тютюнник завжди відгукувався приязно. Згодом у спогадах він напише: “Під час перебування у Львові мені довелося зорганізувати досить сильну опозицію проти так званої “польсько-української концепції”... Досить активну діяльність у цьому напрямку розвинув колишній мій помічник по П.П.Штабу Юрко Отмарштейн, один з найталановитіших офіцерів нашого генерального штабу...”<sup>310</sup>.

На початку 1922 р. Симон Петлюра забажав, щоб Тютюнник виїхав до Бесарабії, але замість нього погодився поїхати начальник штабу УВО Отмарштейн. Причин для заміни було кілька: по-перше, у полковника в Кишиневі жили родичі, а по-друге, звідси мали поширюватися в Україну ідеї військової організації. Перед виїздом за кордон полковник нелегально відвідав табори інтернованих українських вояків у Каліші і Щипйорно, де зустрівся з полковником Романом Сушком. На другий день після зустрічі, 3 травня 1922 р., за огорожею табору в чистім полі знайшли тіло Отмарштейна. Сушко звинувачував у вбивстві начальника контррозвідки Директорії Чеботарьова, а той, у свою чергу, Сушка. Та нікому й на думку не спадало, що це могла бути чекістська провокація. Історія залишила нам чимало подібних прикладів — вбивство Петлюри, Коновальця, Бандери та

ін. Польський майор Фльорек неодноразово попереджував Тютюнника, що до Польщі прибула група терористів-більшовиків, які мають ліквідувати деяких українців, серед яких значився і сам генерал<sup>311</sup>.

## ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ ТА ПРОВОКАЦІЇ ГПУ

Увесь 1922 р. українські повстанці чекали на повернення генерала Юрка Тютюнника з Армією УНР. А тим часом вони запасалися зброєю. Того року в Гереженівці Уманського повіту загін отамана Федора Крижанівського відбив у військової частини 5 кулеметів "Максим" та ящики з набоями. Інший загін напав на податкову інспекцію в с. Папужинці і забрав кулемет "Люїс"<sup>312</sup>. Тоді ж в Україні діяли створені ще минулого року за сприяння Тютюнника Єлисаветградський повстанком та по-встанком 14-го повстанського району (Полтавщина), очолюваний колишнім начальником 3-ї повстанської групи Андрієм Левченком. Щоправда, впродовж року ці організації були ліквідовані<sup>313</sup>. Сподівання партизанів не були марними. Тютюнник хотів повернутися в Україну, де ходили чутки про нове повстання. Та тепер генерал сам мав переконатися в доцільності рейду.

На початку 1922 р. Постійна нарада та Військова рада при РНК УСРР надіслали ряд циркулярів до "губнарад по боротьбі з бандитизмом", у яких звертали увагу на те, що навесні очікується активізація діяльності партизанських загонів. Агенти свідчили про посилену підготовку повстанського руху в Україні. Тому місцевим нарадам пропонувалося діяти енергійніше і не дати спалахнути повстанню. Головним завданням залишалось виявлення повстанських осередків, захоплення отаманів та перевірка тих, хто за амністією перебував на волі, а також посилення розвідувальної роботи. ВУЦВК 12 квітня 1922 р. оголосив амністію усім, хто воював проти більшовиків. Щоправда, вона не стосувалася С.Петлюри, Ю.Тютюнника, П.Скоропадського, Н.Махна, Б.Савінкова.

Першу половину 1922 р. генерал Тютюнник мешкав у Львові, готуючись до повернення зі своїми загонами в Україну. Про це є дані у його спогадах та у свідченні "джерела № 9", тобто агента ЧК: "Народний Комісаріат Іноземних Справ. Секретно-директивна частина. Джерело № 9, 22 липня 1922 р. Після розгрому банд Тютюнника він сам мешкає у Львові, в готелі Жоржа, причому біля нього труться українці, напевне, щось задумуючи. Частина його людей перейшла кордон і разом з кіньми була доставлена в Рівне, де передана в розпорядження 21-го уланського полку. В деяких повстанців були відморожені руки й ноги, тому вони були поміщені в госпіталь. Декілька днів тому ці люди в кількості близько 60 чоловік були відпущені..., як організована бойова частина (з гвинтівками, спорядженням і кіньми). На чолі їх стояв колишній інструктор верхової їзди 4-го ескадрону 21-го уланського полку Кулініченко, колишній петлюрівський офіцер..."<sup>314</sup>.

Документів, які засвідчували б перебування Тютюнника 1922 р. в Україні, віднайти не вдалося. Але більшовик Менчинський згадував, що того року в районі колишнього Виноградського монастиря, Ірдинських боліт і сіл Орловець та Теклине з'явився загін Тютюнника – до 1 500 вояків. Його авангард знаходився за 12 кілометрів від Сміли<sup>315</sup>. Присутність Тютюнника в Україні була використана чекістами в провокативних цілях — серед Холодноярських отаманів пустили чутку, що він має приїхати в урочище Спорне. Очевидно, генерал про це не знав. Але тих, хто прибув на "зустріч", відразу заарештували<sup>316</sup>. Подібну провокацію чекісти вчинили у Звенигородці за допомогою своїх наймитів — полковника генштабу УНР Трохименка ("Гамалії") та сотника Завірюхи. Завдячуючи запродавцям, чекісти змогли заарештувати багатьох отаманів Правобережжя<sup>317</sup>.

Тютюнник 7 вересня виїхав зі Львова до Варшави, де конспіративно оселився в міському готелі<sup>318</sup>. Тим часом в Україні рештки повстанських загонів гинули під натиском ворога. У грудні 1922 р. Красна армія і війська ГПУ провели ряд акцій, спрямованих на знешкодження "політичного бандитизму", який охопив Волинську, Подільську, Київську, Кременчуцьку, Катеринославську губернії<sup>319</sup>.

**Н**адсилати дописи в газети Юрко Тютюнник почав ще в юнацькому віці. У наступні роки йому більше доводилося писати накази і звернення. По-справжньому він взявся за перо лише після Другого Зимового походу.

У Львові 1922 р. стараннями Української Військової Організації відновлено "Літературно-Науковий Вісник". У вступній статті редактор Дмитро Донцов писав: "Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в яким вона грозить згинути, очистити від сміття і болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити із неї стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація, — ось завдання, до розв'язання котрого разом з іншими хоче спричинитися і відновлений ЛНВ"<sup>320</sup>. Саме на сторінках "Літературно-Наукового Вісника" з'явився пристрасний мемуарист, який підписувався "Г.Юртик". Розшифрувати псевдонім не важко: генерал (Г) Юрко Тютюнник (ЮР-Т-ИК).

Генерал Юрко Тютюнник співпрацював з "ЛНВ" майже з часу його відновлення. Його спогади "Звенигородський кіш Вільного Козацтва" (написані 22 квітня 1922 р. у Львові) надруковано в № 2 часопису за 1922 р. Цього ж року "ЛНВ" опублікував інші спогади генерала — "Другий всеукраїнський військовий з'їзд", "Перший Універсал", "Перший Сімферопольський полк імені гетьмана П.Дорошенка", "Стихія", "Творимо!".

Наступного року Українська Військова Організація легалізувалася в Українську Партію Національної Революції (УПНР). Рупором ідей УВО-УПНР став часопис "Заграда", який також редагував Дмитро Донцов<sup>321</sup>. Ось тут і спробував свої сили в політичній публіцистиці генерал Юрко Тютюнник (Г.Юртик). Він відстоював ідею звільнення України силами самих українців.



*Титул 1-ї частини книги спогадів Юрка Тютюнника. Третє видання. Нью-Йорк, 1966.*

Крім згаданих спогадів 1923 р., в Коломийському видавництві "Трембіта" окремою книжкою побачили світ мемуари Ю.Тютюнника "Зимовий похід. 1919–20".

Генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Йосипович Тютюнник квапився опублікувати те, що добре знав — історію недавніх національно-визвольних змагань і особисту участь в них.

## ПАСТКА

Толова ОГПУ Ф. Держинський 1922 р. видав наказ про створення фіктивних повстанських організацій. До таких належала й Вища Військова Рада та її керівний орган "Рада трьох", створена спеціалістом подібних справ Юхимом Євдокімовим\* для арешту генерала Тютюнника. Ця Вища Військова Рада, очевидно, не мала нічого спільного з тією, яка діяла в Польщі на чолі з генералом Юнаковим.

На початку 20-х років генерал Тютюнник був найнебезпечнішим ворогом більшовиків (після Симона Петлюри). Тому й вирішили почати ліквідацію українських самостійників саме з нього. В операції, очолюваній Євдокімовим, брали участь чекісти, дипломати і, самі того не підозрюючи, повстанці, які підкорялися наказам Вищої Військової Ради. Колишній радянський дипломат Г.Бесєдовський у "Споминах совєцького дипломата" писав: "З огляду на свою українську діяльність у Варшаві, я мусив бути також у курсі справ Тютюнника. ГПУ одержало наказ щодо одного з найнебезпечніших ворогів. Воно придумало такий план. Агенти ГПУ натрапили на слід підпільної української організації – Вищої Військової Ради. Замість того, щоб заарештувати членів організації, агенти ГПУ увійшли до її складу і фактично взяли владу у свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації (не агента ГПУ, а особистого

---

\*Створюючи вигадані організації, колишній есер і анархіст (з 1911 по 1918 рр.) Ю.Г.Євдокімов сам потрапив у тенета "товаришів". Репресований 1939 р.

знайомого Ю.Тютюнника) з дорученням нав'язати зносини з Тютюнником для співпраці і викликати його на Україну для таємного об'їзду організації"<sup>322</sup>.

Тютюнник, маючи досвід, спочатку посилає в Україну посланців (серед яких були й агенти ГПУ) для перевірки дійсного стану справ. Повернувшись, вони доповіли, що це організація певна і солідна, а її члени тільки й чекають на приїзд Тютюнника, якому доручають очолити повстання. "Спочатку Тютюнник вагався, — пише Беседовський, — та потім згодився. Перейшов совєцьку границю в умовному пункті. Але не встиг ступити й кількох кроків, як був схоплений. Його привезли до Києва, а потім до ГПУ в Харкові. Почалася тепер боротьба між Харковом і Москвою за долю Тютюнника. Дзержинський рішуче домагався його розстрілу. Але Харків вважав, що Тютюнника можна буде "присвоїти і використати"...

Отамана наразі залишили живим. Але спочатку йому не довіряли. Майже кілька місяців він жив у домі для урядовців ГПУ під постійним наглядом"<sup>323</sup>. Чого коштувало таке життя, знає лише він сам. Щоб вижити, не без підказки ГПУ, Тютюнник пише листа Володимиру Затонському: "Важким шляхом я йшов до впевненості, що пануючі на заході сили здатні тільки пригноблювати український народ, а не допомагати його визволенню... мені стало зрозуміло, що майбутнє України кується тут, на Україні. Минуло вже кілька місяців, як я перейшов кордон і, перебуваючи на території УСРР, вивчаю дійсне становище. Насамперед мене цікавила природа влади на Україні. В тому, що ця влада була владою робітників, я ніколи не сумнівався, але чи була вона українською владою, у мене були сумніви, а часом і впевненість у зворотньому". Підсумовуючи, Тютюнник писав: "Зараз на Україні українська влада"<sup>324</sup>. Зміст цього листа був ідентичний тим, що писали Мордалевич та інші заарештовані отамани. А тому сподіватися на щирість зайве. Зрештою, комуністам потрібен був документ, підписаний легендарним генералом Юрком Тютюнником, щоб використати в боротьбі з партизанами"<sup>325</sup>.

"Покаяння" Тютюнника — перший крок до "привласнення" генерала чекістами. Другим кроком стало оприлюднення листівки-звернення "До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції!" від 15 серпня 1923 р., яку підписав Ю.Тютюнник. А незабаром,

9 листопада 1923 р., у львівській щоденній газеті "Діло" з'явився лист того ж автора, в якому він описує причини від'їзду за кордон, а саме — обожнювання радянської влади в Україні і зневага до тих ідей, яким віддав багато років боротьби\*. Обидва документи написані під диктовку ГПУ.

Невдовзі Тютюнник здав власний архів і викликав із за кордону сім'ю. Лише після цього ГПУ УСРР дозволило застосувати амністію. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила його клопотання<sup>326</sup>. Щоправда, залишилось обмеження у правах строком на 1 рік.

Після переходу генерала Тютюнника до більшовиків на воїнів Київської дивізії дивилися, як на зрадників. Їм довелося зазнати кепкувань. Історик В.Верига зазначає: "за ним (Тютюнником. — *О.Ш.*) пізніше пішли і його інші співробітники, а також і 700 вояків із таборів інтернованих, які тужили за Батьківщиною і родинами"<sup>327</sup>. Разом з Тютюнником "повернулися" підполковники Добротворський, Дишлевий, Пирогов та поручик Стахівський<sup>328</sup>. Симон Петлюра писав, що за Тютюнником в Україну виїхали й деякі галичани. Вони "вступають до червоної армії, а більш інтелігентні — до школи червоних старшин в Харкові"<sup>329</sup>.

## ХАРКІВ

**Ч** Державному Видавництві України (м.Харків) за прямою участю ГПУ 1924 р. побачили світ спогади Юрка Тютюнника "З поляками проти Вкраїни". Автором передмови та приміток був недавній боротьбист і громадський діяч Микола Любченко (Кость Котко). Очевидно, працюючи першим секретарем Повпредства УСРР

---

\* Заява набула розголосу, розділивши еміграцію щонайменше на два табори. Євген Маланюк у листі земляку і побратиму по перу Юрію Дарагану (обидва сотники Армії УНР) 21 листопада 1923 р. писав: "Зіпсував це число "Веселки" остаточно листом до Тютюнника і "власними творами". Не знаю, що робити з журналом — чи видавати далі після цього скандалю". (ЦДАВОВУ. Ф.3903, Оп.1, Спр.7, Арк.75, 75 зв.)



у Варшаві, він долучився до "повернення" Тютюнника. Тепер йому, відомому саркастичними памфлетами "Петлюрія", "Чудоправмайстри", доручили прокоментувати "твір" генерал-хорунжого. Безумовно, і одного, і другого використовували в пропагандистських цілях. Микола Любченко не набагато пережив Тютюнника. Його знищили 1937 р. як "активного учасника контрреволюційної організації"<sup>330</sup>.

З 1924 р. Юрко Тютюнник викладав у Харківській школі червоних старшин. Крім нього, із "колишніх" (у 1925–1927 рр.) тут працював полковник УСС, командир корпусу УГА Гриць Коссак. 1928 р. він навчався у військовій академії в Москві, а незабаром був репресований як член Української Військової Організації<sup>331</sup>.

Школу червоних старшин з українською мовою викладання відкрили в другій половині 1920 р. Вона мала піхотний, кавалерійський та артилерійський відділи. Юрко Тютюнник викладав тактику бою<sup>332</sup>. Бесєдовський пише: "Пам'ятаю, я спіткав його (Юрка Тютюнника. — *О.Ш.*) на вулиці Харкова 1925 р. і запитав, що він робить. Він відповів з глумливим усміхом: "Даю виклади бандитизму"<sup>333</sup>.

Колишній харківський адвокат Олександр Семененко у спогадах "Харків, Харків..." пише: "Юрка Тютюнника я тільки раз чув на публічному виступі в театрі на Харківській набережній (колишня "Вілла Жаткіна"). Отаман справляв враження людини дуже твердої і вольової. На запитання слухачів, здебільшого мешканців тих містечок, де в минулому відбувалися рейди отамана, він відповідав впевнено і рішуче. Коли його питали про колишні діла і чекали від нього, сказати б модним терміном, "самокритики", Тютюнник несподівано в тій обстановці твердо казав, що він і тепер так би робив, коли були б однакові умови"<sup>334</sup>.

Далекий від об'єктивного оспівування національно-визвольної боротьби в Україні початку ХХ ст., письменник Юрій Смолич в книзі споминів "Розповідь про неспокій", пишучи про диспут навколо виходу в світ 1928 р. його роману "Фальшива Мельпомена", записав: "З глибини залу, від вхідних дверей попрямував до трибуни якийсь не відомий мені чоловік: невисокий на зріст, але кременний, з широкими плечима й чіткою, військової муштри ходюю. Його чисто виголене підборіддя було майже

квадратове, на лоба спадав русявий чубчик, сірі глибокі очі поглядали якимсь холодним сталевим блиском — пильно і пронизливо.

— Хто це? Хто це? — питали всі один в одного: ніхто цієї людини не знав.

— Ваше прізвище? — поцікавився й голова, коли оратор став на трибуні.

— Мене звать Юрко Тютюнник.

— Що за ідіотські жарти! — гукнув хтось із першого ряду.

— Ніяких жартів, — відказав чоловік на трибуні, — я той самий Тютюнник, про якого ви й подумали. Отаман Юрко Тютюнник (...). Тут розійшлися думки з приводу визначення ідейного сенсу роману: частина промовців вважає, що автор картає, ганьбить та засуджує націоналістів, інші, навпаки, що автор націоналістів ідеалізує, ошляхетнює, отже, наче й виправдовує. Можливо аудиторії буде цікаво почути й мою думку? Вважаю себе дещо компетентним у цьому питанні (...). Я був не тільки лідером націоналізму, а й командиром армії націоналістів та керівником націоналістичного підпілля. Отже, маю певний досвід у цій справі (...). Заявляю: коли б отакою, як описано в романі, виявилася у своїй підпільній діяльності боївка націоналістів, яких я посилав у підпілля на Україну (...), то я наказав би тих нікчем розстріляти!

І пішов із трибуни геть.

Натовп у проході розступився перед ним, сотні очей зорили йому вслід. В залі була абсолютна тиша...<sup>335</sup>.

Саме таким постає перед сучасниками Ю.Тютюнник — дійсно вольова і безстрашна людина з підвищеним почуттям власної гідності. Своєю поведінкою в Україні кінця 20-х років Юрко Йосипович Тютюнник довів свою опозиційність політиці комуністів. Незважаючи на приниження, він залишився українським лицарем. Це ніби про нього слова письменника Валер'яна Поліщука: "завойований та переможений може повстати, але куплений може тільки зрадити і перепродатися".

## ОСПІВАНИЙ БАГРЯНИМ – СПІВАВТОР ЯНОВСЬКОГО І ДОВЖЕНКА

**Н**рисутність консультанта в провадженні партизанської війни при штабі Українського Військового Округу Юрка Тютюнника на літературному диспуті не випадкова, адже він і сам пробував творити. Його оповідання “Руїна” було вміщено в “Літературно-Науковому Віснику” (1923, № 3).

Як згадував секретар “Вільної академії пролетарської літератури” (ВАПЛІТЕ) Аркадій Любченко: “на засіданнях ВАПЛІТЕ бував Ю. Тютюнник — тоді він працював у “Книгоспілці”<sup>336</sup> ... Принагідно слід зазначити, що членами ВАПЛІТЕ (1926–28), крім Любченка, були М. Яловий, М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Довженко, М. Йогансен. У їх товаристві часто можна було бачити й Юрка Тютюнника. Але він не належав до жодної із літературних груп. Тютюнник знаходив спільну мову з усіма, хто бачив у ньому творчу особистість, — будь це земляк і мешканець сусідньої квартири плужанин Михайло Шульга чи вaplітянин Юрій Яновський.

В “Історії української літератури ХХ ст.” стосовно роману “Чотири шаблі” Юрія Яновського написано: “За Ю. Яновським тягнувся шлейф звинувачень, ніби його роман творився на хвилі “націоналістичної романтики”<sup>337</sup>. Іван Ле згадує про “загадкового” сценариста. Він мешкав із Яновським в одній кімнаті під час роботи в Одесі і став причиною ворожнечі двох літераторів<sup>338</sup>. Хто ж ця людина, яка заангажувала Яновського? Письменник і політичний діяч Іван Багряний дає однозначну відповідь: “Це був Юрко Тютюнник, який саме тоді був примушений ставити у ВУФКУ фільм про самого себе”<sup>339</sup>. Згодом кандидат юридичних наук, полковник Іван Логвиненко підтвердить цю думку: “Блискучий оповідач, Юрій Тютюнник полонив уяву молодого талановитого письменника Юрія Яновського, і той на основі його спогадів створив чудовий роман — думу про буремні дні на Україні — “Чотири шаблі”<sup>340</sup>.

Зрештою, цьому чи не першому українському роману, котрий показав братовбивчу суть війни, передувало оповідання “Рейд”, яке вперше було надруковане 1926 р.

і дублювалося ще п'ять років, аж поки читач не отримав славнозвісний роман "Чотири шаблі". Оповідання "Рейд" увійшло в роман з деякими змінами як розділ "Третя пісня". Але навіть тепер Яновський залишив опис зовнішності головного героя Шахая, що за всіма ознаками співпадає із Тютюнниковою: "Нічого не вичитаєш у нього на обличчі. Похмуро зламані брови й над ними високе чисте чоло. Далі й сурові уста запримітиш і сказано сильне підборіддя. Ні орлиних очей, ні соколиних брів, ні блискучої краси. Це – звичайний сільський парубок. Роки царської війни поклали багато важких думок у мозок — і ці думки світять тепер із очей. Суворе обличчя"<sup>341</sup>. Є в оповіданні й згадка про начальника штабу, який закінчив військову академію – таких у підпорядкуванні Тютюнника було двоє — Михайло Пересада-Суходольський та Юрко Отмарштейн.

У статті «Чудова» і «злочинна» людська приязнь (Поправка до спогадів Івана Ле про Юрія Яновського)", опублікованій 13 березня 1960 р., Іван Багряний писав: "Саме тому, що факт приятелювання Юрія Яновського та Юрка Тютюнника був зразу ж відомий ГПУ й не потрактований ані тоді, ані потім прихильно, дитя тієї дружби "Чотири шаблі" були дуже скоро занесені на індекс"<sup>342</sup>.

На початку 30-х років Ю.Яновський, рятуючись від розстрілу, на певний час зник із Харкова. Слід зазначити, що Іван Багряний завжди прихильно ставився до Юрка Тютюнника і не приховував цього у своїх виступах, зверненнях, публіцистиці. Більше того, він є автором маловідомої в Україні "Пісні про Тютюнника".

Історія її виникнення така: 1946 р. керівник капели бандуристів Григорій Китастих, знаючи ставлення Івана Багряного до Юрка Тютюнника, попросив терміново написати текст пісні про отамана. Він наголошував, що "... пісня про Тютюнника мусить бути сильна під кожним оглядом". Замовлення було виконане швидко, але музикант критично поставився до тексту. У листі до автора він писав: "Одержав я твій текст у Мітенвальді. Пісню про Тютюнника я уявляв собі в іншому плані, а саме: мені хотілося би мати такий текст, як мають історичні пісні, скажім, про Морозенка, Нечая, про Софрона чи Залізняка, чи взяти, приміром, совєцькі — про Чапаєва, Якіра чи інших осіб. Всі наведені пісні мають

розповідальну форму або сюжетну, де є можливість виразно окреслити героя, котрий заслуговує на пам'ятник пісні...”.

Вперше “Пісня про Юрка Тютюнника” прозвучала 24 липня 1948 р. Про це свідчить лист Г.Китастого до І.Багряного, в якому відомий бандурист сповіщає, що “співали у таборі Майнц-Кастель, і там вперше була проспівана нами пісня про Тютюнника. Не дивлячись на те, що співали вперше, довелося співати двічі. Для військовиків (учасників Зимового походу) це була така несподіванка, так щиро дякували, що ми з тобою перші воскресили такого генія, як Юрко Тютюнник. Гадаю, коли я зроблю її в такому плані, як вимагає це пісня, то перейдемо з нею всі європейські сцени з великим успіхом”<sup>343</sup>.

Отож, з огляду на те, що текст **“Пісні про Юрка Тютюнника”** в Україні маловідомий, наводжу його повністю:

В гарматнім диму розкотилися луни,  
І вихор степами гуде.  
Піднявся, як сокіл, кружляє Тютюнник –  
Тютюнник на Київ іде.

Напоїмо коні із синього Дону,  
Самі нап'ємося з Дніпра.  
У Києві ворог від жаху холодне,  
Героїв чекає сестра.

Тримайтесь, герої! За нас святий Юрій  
У тяжкім нерівнім бою!  
Послав нас до бою, гей, Симон Петлюра  
Боротись за матір свою.

В нерівнім бою одgrimіли гармати,  
Підкови в степах прогули.  
Героїв походу оплакала мати,  
Що, як грізний вихор, пройшли.

Гей, прийде пора і година розплати  
На ворога нагло впаде, –  
З мільйонами встане і в Київ карати  
Тютюнник з Сибіру прийде.

Є в житті генерала Тютюнника ще одна маловідома сучасникам сторінка — праця у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). Про цей період його життя залишила спогади колишній комісар Центральної Ради

УНР Надія Суровцова: “За якийсь час моєї праці (у ВУФКУ. — *О.Ш.*) одного разу ранком, коли я прийшла на роботу, в кімнаті навпроти мого стояв новий стіл, а при ньому сидів невисокий кремезний кучерявий білявий чоловік. То був наш новий колега-співробітник, автор і актор з відомого за тих часів фільму “ПКП” Юрко Тютюнник.\*

Юрко Тютюнник, отаман загонів, що боролися з Радянською армією, мав чимало ворогів і прихильників. Про цього ватажка розповідалося пошепки та вголос у нас і за кордоном. Постать досить легендарна... Знайома з ним не була — і от тепер довелося зустрітися. Чули ми, що він нібито добровільно перейшов на радянський бік, одержав амністію уряду і погодився зіграти у вищезгаданому фільмі роль самого себе. Той фільм я бачила. Його літери ПКП розшифровувалися: “Польща купила Петлюру”\*\* — на той час проблема була актуальна, зроблено було картину під документальну, а участь Тютюнника надавала ще більш реалістичного характеру. На екрані він був точнісінько такий, як у житті: випростований, з точними, різкими вояцькими рухами і з кам’яним, невиразним, правильним обличчям. Його поява усіх нас здивувала. Найбільше, мабуть, мене, людину все-таки “потойбічну”, що знала його в більш складній, так би мовити, духовній концепції, ніж його знали спрощено-плакатно тут: бандит, головоріз, погромщик. Навряд чи він таким був, хоча об’єктивно обставини не раз його виставляли в таких ролях.

Мене надзвичайно цікавило, чи його поява була зміною світогляду, чи тактикою. І от колись, а загалом, крім зустрічей і розмов по роботі, я не пам’ятаю, щоб хтось з нас з ним стикався, його спитала віч-на-віч, розуміється, як він собі уявляє майбутнє, коли дійсність для нього буде не до сприйняття. “Я знайшов шлях сюди, знайду і звідси”, — відповів він<sup>344</sup>. Надію Суровцову чекісти заарештували 1927 р. ...

Чим же займався у ВУФКУ генерал, крім того, що знявся у фільмі “ПКП”? Юрко Тютюнник написав декілька

\* Фільм “ПКП” знятий 1926 р. Згідно з радянськими джерелами, автори сценарію — Георгій Стобовий та чекіст Яків Ліфшиць, постановник — майстер агітфільмів Аксель Лундін. У головних ролях знялися Д.Ердман, М.Надемський, Ю.Тютюнник, Й.Добротворський. Наприкінці 1927 р. фільм демонстрували у Парижі та Берліні.

\*\* Насправді літери “ПКП” означають: Polska Koleja Państwowa, тобто Польська державна залізниця.

сценаріїв та був редактором художніх фільмів. Разом із ним працювали Олесь Досвітній, Микола Бажан, Юрій Яновський та Олександр Довженко. Цікаво, чи знав тоді Тютюнник, що О.Довженко збирав і передавав компромат на нього та українське військо під час відомих подій восени 1921 року?

Олександр Довженко, як і Микола Любченко, у 1921 р. завідував канцелярією загального відділу Повноважного Представництва УСРР у Варшаві, а тому всі депеші-шифровки стосовно походу очолюваної Тютюнником армії “виготовлялися” під його керівництвом. Повернувся Довженко в Україну майже в той час, що і Тютюнник – влітку 1923 р. Після повернення в Україну О.Довженко пробує себе в режисурі. 1927 р. виходить його “Сумка дипкур’єра”. У цьому фільмі Довженко знявся перший і єдиний раз як актор – зіграв роль кочегара. Наступного року світ побачила кінокартина “Звенигора” (оператор Б.Зевельов, у головних ролях М.Надемський, С.Свашенко, А.Подорожний, І.Селюк, П.Скляр-Отава, А.Симонов). Як зазначено в “Історії української літератури ХХ ст.”, сценарій до цих фільмів писали інші автори<sup>345</sup>. Літературознавець Юрій Лавріненко у книзі “Розстріляне відродження” (Мюнхен, 1949) переконував, що сценаристами “Звенигори” були Майк Йогансен та Юрко Тютюнник. Це підтверджують Юрій Смолич та полковник Іван Логвиненко.

У Державному архіві СБУ є заява В.А.Тютюнник Прокурору Верховного суду СРСР, у якій, між іншим, зазначається, що Ю.Й.Тютюнник “є автором сценарію відомої кінокартини “Звенигора” та інших”. Мені вдалося натрапити на лист М.Луцкевича, в якому він просить, щоб Юрко Тютюнник звернувся з проханням виплатити належний йому гонорар за “Звенигору” дружині — Вірі Андріївні Тютюнник. Адже йому за ґратами гроші ні до чого<sup>346</sup>.

Як і в кожній людині, у митця О.Довженка були свої таємниці, які він намагався приховувати від комуністичних сучасників. Одна із них — участь у боях за Київ зимою 1917–1918 р. у складі Гайдамацького коша Симона Петлюри. Отже, він знав правду про бої за “Арсенал” не такою, якою змалював 1929 р.

Вояк Армії УНР О.Довженко 25 грудня 1919 р. потрапив у полон до красноармійців. Врятуватися від

розстрілу йому допомогли боротьбисти. За радянських часів режисер не раз очікував арешту<sup>347</sup>.

Та повернімось до "Звенигори" з її безсмертним дідом та двома його онуками — більшовиком Тимошем та петлюрівцем Павлом. У фільмі яскраво простежується поєднання героїчного козацького минулого і сучасної братовбивчої війни в Україні. Розпад роду і утвердження більшовиків — ось головна ідея твору. Це трагедія України.

Прорадянський фільм "Звенигора" вперше показали за кордоном у Парижі – місті, в якому декілька років тому чекіст Шварцбард убив Симона Петлюру. Радянська влада робила все можливе, щоб знеславити національно-визвольну боротьбу початку ХХ ст. і знесилити український еміграційний рух. Для цього ГПУ говорило устами Довженка, Тютюнника та сотень їм подібних.

Тоді Тютюннику дозволили жити, щоб грав ганебну роль "задоволеного отамана". Але сучасники добре вміли фільтрувати щире від підробного. Олександр Семененко пригадує: "В той період Тютюнник та Добротворський були фільмовані в пропагандному фільмі, де їхнє недавнє минуле і боротьба були представлені, як зрада українському народу. Грали вони не зовсім звичайні ролі – себе самих, тільки не тих вояків, якими вони були, а зрадників і негідників, якими їх зробив совецький реальний сценарист. Замість історичної драми, де вони брали участь як воїни, їм довелося на баских конях перед кіноапаратами витанцьовувати образливий для їх гідності водевіль. У цій країні переможені не мають права на честь і минуле. Своє минуле вони мають самі спалювати і спотворити. Це був свіжий винахід модерної пропаганди"<sup>348</sup>.

Знову про Ю.Тютюнника згадали у 30-х роках, коли потрібно було провести "чистку" працівників української кінематографії. 24 вересня 1937 р. в газеті "Кіно" з'явилася викривальна стаття П.Гридасова (до речі, в роки окупації Києва дописував у "Нове українське слово") "Обличчя ворога. Про шкідницьку діяльність буржуазних націоналістів в українській кінематографії". Наведу кілька уривків з цього пасквіля, який друкувався з продовженням у кількох номерах: "Сценарії для українських студій писали такі "автори", як терорист Фальківський ("Песя"), бандит Тютюнник, контрреволюціонер Буревій та подібні їм...



Петлюрівський отаман Тютюнник, сховавшись під псевдонімом "Юртик", разом з українським поетом М.Йогансенем, спритно використаним націоналістами, здає на Одеській кінофабриці сценарій "Звенигори", в якому проповідується ідея "безбуржуазної української нації". Сценарій "Звенигори" ставив Довженко, який не зміг до кінця подолати шкідливі засади сценарію, і картина вийшла з грубими політичними помилками..."

Та ж газета за 4 жовтня 1937 р. знову сповіщала: "Буржуазні націоналісти в українському кіно". Хто вони? Звичайно, це "петлюрівські бандити Тютюнник і Хмурий, член фашистського СВУ Старицька-Черняхівська, Яловий, контрреволюціонери Куліш, Ірчан, Епик, Христовий, Ярошенко, Йогансен, Семенко". І як заклик до розправи — "доки ми терпітимемо всю цю наволоч на Радянській землі!". Розв'язки довго чекати не довелося. Та ж газета, але вже за 29 січня 1938 р. надрукувала листа виконуючого обов'язки прокурора УРСР Яченіна, яким він сповіщає, що "Прокуратурою республіки завершено слідство про контрреволюційне шкідництво колишніх керівних працівників тресту "Українфільм" та Київської кіностудії. Справу про них передано Спецколегії Верховного суду УРСР на розгляд". Репресії тривали...

## ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ

**Н**априкінці 20-х років стали відчутними дії компартії щодо згортання українізації і заміни НЕПу суцільною колективізацією. Але люди опиралися. Прикладів непокори можна наводити безліч, та зупинюся лише на одному записі в щоденнику відомого патріота, ученого і літературознавця С.Єфремова, зробленому 22 лютого 1928 р.: "В комуністичних кругах не задоволені з хлібозаготовчої кампанії. Не дають хліба дядьки". Хто винен? Звичайно, "антирадянські елементи". А тому в травні 1928 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У колишній меншовик Всеволод Балицький вимагав "посилити роботу з антирадянськими елементами на селі, які активно виступають..., застосовуючи до них методи репресії"<sup>349</sup>.

Згодом, на допиті начальник 3-го відділу КРО ГПУ

Толстов запитав у Тютюнника: "Як розуміти вашу заяву такого змісту: "Раніше, коли що траплялося, завжди були винні жиди, а тепер в таких випадках винні куркулі. На мою думку, якщо так, то всіх їх слід було б вислати на Соловки, а цього не роблять тому, що нікого буде винити".

Юрко Йосипович відповів щиро і навіть трішечки саркастично: "Щодо відношення радвлади до куркулів, то я міг би його охарактеризувати такими словами, але кінець мені причепили, бо я не міг сказати, що їх слід було б вислати на Соловки. Це неможливо, бо там не вистачило б місця"<sup>350</sup>. Як зазначав небіж Тютюнника Михайло Чуенко, "дядько представникам радянської влади завжди відповідав різко і колько".

Тютюнник, хоч і був амністований, але залишався одним із найнебезпечніших ворогів радянської влади. Невизнаний "літератор-журналіст", як він себе називав, міг у будь-який час знову стати бойовим генералом України. Та й досвід ведення партизанської війни Тютюнник мав неабиякий. Сприяли цьому й політичні обставини. Село було готове до повстання. Більшовики розуміли це, а тому вишукували все нових і нових "ворогів народу".

На закритому засіданні 27 липня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалює: "1. Погодитись з пропозиціями тт.Постишева і Балицького про вилучення з Харкова кількох (3–4) особливо активних опозиціонерів, котрі здійснюють розкладницьку роботу (...), доручити т.Балицькому список опозиціонерів, котрі підлягають вилученню, узгодити з т.Медведевим.

Питання про вилучення опозиціонерів доручити т.Балицькому узгодити з Москвою"<sup>351</sup>.

Можливо, у цей список потрапив і Юрко Тютюнник.

Секретаря-інспектора акціонерного товариства "Вакот" Юрка Йосиповича Тютюнника 12 лютого 1929 р. викликали в ГПУ УСРР і на основі пред'явлених на допиті звинувачень заарештували. Виходячи з дому (Харків, вул. Революції, 9, кв.6), він сказав дружині пророчу фразу: "Заарештування мене в не меншій мірі вдарить і по тих, що мене заарештували". Ці слова не залишилися не поміченими чекістами.

Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ГПУ Толстов виписав ордер № 49 на обшук і арешт Тютюнника. У ньому вказувалося, що Ю.Й.Тютюнник звинувачується у

контрреволюційній діяльності (ст.54 КК УСРР). Обшук провели відразу. При цьому були присутні представник домоуправління Береговий, дружина заарештованого Віра Андріївна Тютюнник-Левицька та сестра Ганна Йосипівна Чуєнко (Тютюнник), яка мешкала у брата. Під час обшуку взято для доставлення в ГПУ: 24 фотокартки, один порваний рукопис, алфавіт з адресами та "кіпу" різної переписки. Сьогодні у справі Ю.Й.Тютюнника ці документи відсутні...

Як же поводить себе під час слідства той, кого на Заході поспішили охрестити духовно зламаним? Подаю мовою оригіналу з незначними скороченнями протокол допиту від 12 лютого 1928 р., проведеного начальником 3-го відділу КРО ГПУ Толстовим:

*"Щодо національної політики Радвлади, то я вважаю, що національне питання остаточно не вирішене, але тенденції до вирішення маютья.*

*Практична політика Радвлади сприяє розвитку української національної культури, але інтереси нації не обмежуються культурним розвитком. Виходячи з сучасного становища, треба сказати, що всяка інша форма влади матиме більше змоги дотримувати національний розвиток, ніж Радвлада... Сучасний період вважаю за період наростання національних сил. Цей період буде безумовно довгим й національні сили наростатимуть (...).*

*Позиція свідомих національних сил в цей період, на мій власний погляд, (...) — не брати активної участі в активній соціальній політиці. Займаючи позицію вичікування, наростаючі національні сили організаційно не оформлюються, бо всяка організаційна робота може бути тільки підпільною, а на існування підпілля влада мусить відповідно реагувати (...).*

*Незалежна Українська держава може бути тільки буржуазною. Бо радянська концепція усуває принципи незалежної державності. Керуюча роля повинна належати селянству. Промисловість повинна бути державною, що виключає диктатуру великого капіталу. Коротко формулюючи мою політичну платформу, повинен сказати:*

*1/ Пригноблена нація — визволяючись, перш за все мусить встановити національну диктатуру.*

*2/ Оскільки на Україні більшістю національною є селянство, йому, як клясі, належить керуюча роля в державі (...)"*

Ця наспіх написана українською мовою політична сповідь примушує реально подивитися на постать Юрка Тютюнника. Перед нами постає вольова людина, яка і в застінках ГПУ має власний погляд на суспільні процеси в Україні 20-х років. Навіть побіжний аналіз запро-токольованих думок дає підстави стверджувати, що вони є логічним продовженням ідеї, за яку генерал боровся все життя. Відсутність анкетних даних (окрім прізвища та імені) у першому протоколі допиту підтверджує те, що ГПУ не мало наміру зволікати з виголошенням вироку.

Із протоколу допиту видно, що Толстов був обізнаний з кожним кроком Тютюнника. Він ставив заарештованого перед фактом: "що хотів від вас колишній соратник Головка-Левицький та член СВУ Махія?". З цього документа видно, що членів СВУ судили ще 1928 р., щоправда, гучних процесів не робили. Дотепер було відомо, що перші ув'язнення членів Спілки Визволення України (СВУ) офіційно розпочалися 18 травня 1929 р. арештом 22-річного Б.Матушевського та 25-річного М.Павлушкова.

Незважаючи на те, що слідство у справі СВУ і Юрка Тютюнника тривало одночасно, ув'язненого генерала



*Останнє фото. З архіву СБУ.*

жодного разу не запитали про стосунки з головою СВУ С.Єфремовим. Натомість у вироку академіку записано: "... брав участь в організації рейду Тютюнника". Чи відповідає це дійсності, з впевненістю можна сказати лише після достеменного дослідження біографії С.Єфремова та документів того періоду.

У 1997 р. окремим томом видрукувано щоденники Сергія Єфремова. У них є декілька нотаток, що характеризують ставлення до Юрка Тютюнника. Аналізуючи, здавалося б, упереджені записи на кшталт "друкує свої брехливі і цинічні "мемуари", повиш себе на думці — звідки така категоричність? Можливо, академік все-таки був причетний до організації походу Повстанської Армії Тютюнника і знав більше, ніж писав.

Начальника 3-го відділу КРО ГПУ цікавило, про що говорив Ю.Тютюнник з Головком-Левецьким і Махінею та чому він не повідомив ГПУ про зустрічі з людьми, які перебували на нелегальному становищі. На ці запитання колишній отаман відповів, як і личить генералу: "Взагалі у всіх випадках я вважаю за свій обов'язок попередити людину і якщо не можу утримати, то хай відповідає. Повідомлення ГПУ будь про кого — проти моєї моралі...".

Ю.Тютюнник на допитах поведився мужньо, не приховуючи своїх справжніх переконань: "Від своїх поглядів не відмовлявся й досі не відмовляюся (...), якщо позиції Донцова не змінилися, то до них я ставлюся, як і раніше, тобто поділяв і поділяю". Відомо, що Ю.Й.Тютюнник публікувався в донцовському "Літературно-Науковому Віснику", але у той час в Україні не кожен мав мужність приязно висловлюватися про Донцова. Здається, публічно це зробили М.Хвильовий ("Апологети писаризму", "Україна чи Малоросія") та почасти М.Зеров у статті "Леся Українка".

Що ж це були за "позиції Донцова"? Щоб відповісти на таке запитання, слід перерахувати основні праці теоретика української національної ідеї, видрукувані до 1929 р. Передусім, це реферат "Сучасне політичне положення нації і наші завдання" (Львів, 1913). У ньому Донцов підтвердив актуальність гасла "самостійної України". Він закликав відмежуватися від Росії. Питанню українсько-російських відносин присвячена праця "Культура примітивізму" (Черкаси, "Сіяч", 1918). Зрештою, 1926 р. з'являється основна його праця — "Націо-

налізм". Вона й стала яскравим формулюванням ідей, викладених у попередніх книгах та виступах. Національні засади Донцова стали програмою для багатьох українців по обидва боки кордону, позаяк вони надихали суспільство, у якому панували розпач і зневіра.

Ось чому Юрко Тютюнник на провокативне запитання слідчого стосовно "націонал-ухильників" Шумського і Максимовича\* сказав, що вони є містком між націоналістичними силами і Донцовим. "Для мене, — заявив Тютюнник, — цілком ясно, що всяка активна критика, всякі виступи будуть негайно використані". Заарештований відмовився від замовних "викривань" вже тоді цькованих владою політиків.

Не цурався Ю.Й.Тютюнник і зв'язків із колишніми соратниками. До арешту частими гостями у його помешканні були Й.Добротворський, М.Луцкевич, Наливайко, Очеретько, сусід і близький земляк Михайло Шульга-Шульженко\*\*, приїздив із Дніпропетровська колишній ад'ютант штабу Київської дивізії Макаренко... "Торкаючись приїзду Макаренка, — писав Тютюнник, — мені здається, що це один із тих випадків, які й в майбутньому не виключені, а саме, всі мої співслужбовці по армії УНР й надалі, мабуть, будуть заходити до мене, приїжджаючи до Харкова". Та не судилося більше генералу зустрітись з товаришами...

У Харкові його допитували двічі, 12 та 19 лютого 1929 р. Свідків по справі Юрка Тютюнника не було. До неї підшили лише копії протоколів допитів колишніх співробітників Партизансько-Повстанського Штабу Михайла Филімоновича Янковського (уродженець Бірзули), сот-

---

\* Карпо Саврич (Максимович) – у 1917 р. член УПСР; 1919 — голова ЦК Комуністичної партії Східної Галичини; 1921 — працював у апараті Повноважного Представника УСРР у Варшаві О.Шумського. Активний прихильник його реформ. У 1925–1928 р. — член ЦК КПЗУ, кандидат у члени ЦК КП(б)У. 1927 р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У виступив із заявою на захист Шумського. Страчений 1937 р.

\*\* Михайло Іванович Шульга-Шульженко народився 1901 р. у Звенигороді. Його брат Павло до середини 1920 р. був офіцером Армії УНР. М.І.Шульга-Шульженко закінчив у рідному місті художню школу ім. Т.Г.Шевченка. Був активним учасником Уманської організації літоб'єднання "Плуг". З другої половини 20-х років мешкав у Харкові. У цей період побачили світ кілька збірок його поезій. 1930 р. деякі члени Звенигородської філії СВУ неодноразово згадували і його прізвище. Загинув у лютому 1942 р.

ника Якова Віталійовича Думанського та помічника начштабу 10-ї бригади Київської дивізії Івана Івановича Гнатюка. Вони повернулися в Україну після 1921 р., неодноразово їх заарештовували, аж поки Могилів-Подільське ГПУ не винесло остаточного вироку. Копії протоколів допитів надіслали в Харків, щоб керівництво дізналося "о личной роли Тютюнника в деле посылки одиночек и групп для повстанческой и диверсионной работы на территории УССР". Так виникла справа "Емігранти".

Ю.Й.Тютюннику 4 березня 1929 р. зачитали постанову про пред'явлення звинувачення за статтею 54-11 КК УСРР, тобто "в пропаганді українського фашизму, приховуванні контрреволюційного елемента, про нелегальне становище якого йому було відомо, та зв'язок з членами активної діючих контрреволюційних організацій".

Цього ж дня було видано Постанову про передачу справи Юрка Йосиповича Тютюнника для подальшого розслідування в КРО ОГПУ СРСР. Її підписали начальник 3-го відділу КРО ГПУ Толстов, начальник КРО ГПУ УСРР Добродицький та заступник голови ГПУ УСРР Карлсон. У ній Тютюнника бездоказово звинувачували у зв'язках із петлюрівським офіцером, агентом Оскілка Павлом Кравчуком, засланим 1925 р. на Соловки; 1927 р. — за зв'язок із Головком-Левицьким; 1928 р. — за зв'язок з членом Спілки Визволення України Махінею (1921 р. кооператор Махія був одним із організаторів Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету); 1929 р. — за зв'язок з групою Гамзи на Полтавщині та Янковського на Поділлі.

Михайла Янковського допитували 4 березня 1929 р. Отож, схоже на те, що протоколи "свідків" додалися в останню хвилину перед відправленням Тютюнника у Москву або вже згодом.

Із березня до грудня тривало "дорозслідування" справи, хоча жодного московського протоколу допиту віднайти не вдалося. Російських чекістів передовсім цікавило недавнє минуле, особливо з часів підготовки до Другого Зимового походу Армії УНР. А саме: чи існує ще диверсійно-підпільна мережа в Україні. Юрку Йосиповичу двічі довелося докладно описувати колишню "схему організації і роботи Партизансько-Повстанського Штабу" та розміщення його підпільної мережі. Незважаючи на досить докладний опис минулих подій,

Юрко Тютюнник не видав жодного прізвища живих людей, причетних до повстанської діяльності. Не плямував і загиблих. Він наполягав на тому, що нині в Україні немає "диверсійно-повстанської сітки" (про це Тютюнник говорив ще Голові ГПУ УСРР В.Балицькому). У Москві генерал зробив заяву про те, що "ніяких спроб зв'язку з Польщею не робив і ніяких намірів стосовно цього не мав".

Хоч Ю.Тютюнник і намагався переконати чекістів у тому, що його антибільшовицька діяльність залишилася у минулому, вони не повірили. Помічник уповноваженого 3-го відділу КРО ОГПУ Недзв'яловська 2 грудня 1929 р. розглянула справу № 71021 на громадянина Тютюнника Юрка Йосиповича, звинувачуваного у злочинах передбачених ст.58–10 Кримінального Кодексу, і зробила висновок: *"Тютюнник после его вынужденного перехода на сторону, декларируя свою лояльность в отношении Соввласти, умолчал о создании Партизанско-Повстанческим Штабом диверсионно-повстанческой сетки, которая была известна полякам и теперь частично используется, проявляя вновь свою активность (...). Тютюнник, группируя вокруг себя своих сподвижников, возвратившихся с Польши после его перехода на Украину, умалчивал о скрывающихся и известных ему. В случае ареста кого-нибудь из них, рассматривал это как гонение на украинцев (...). Признавая формально не лояльный момент связи с Махиной, которого он информировал о своей политической позиции, Тютюнник заявляет, что выдавать приходящих к нему — против его морали.*

*Таким образом следствие поддерживает данные ГПУ о враждебной деятельности Тютюнника.*

*Настоящее дело поставит на рассмотрение судебного заседания коллегии ОГПУ.*

*Помощник уполномоченного 3-го отдела КРО ОГПУ Недзвяловская*

*Начальник 3-го отдела КРО ОГПУ Наумокайтис  
Помощник начальника ОО ОГПУ Стырне".*

Наступного дня, 3 грудня, Колегія ОГПУ, розглянувши справу Ю.Й.Тютюнника, винесла вирок — РОЗСТРІЛ, але з позначкою "приговор не приводить в исполненіе до особого распоряженія".

Ще майже рік довелось чекати виконання вироку. Але Юрко Тютюнник не зламався, не втратив самоконтролю,



а залишився мужньою людиною, яка звикла дивитися смерті в очі. Допомогала йому у цьому любов до дружини і доньок — Ольги (1918 р.н.) та Галини (1923 р.н.). Понад усе він переживав за їх майбутнє. Особливо краяла душу образа, що його заарештували за два дні до одинадцятиріччя доньки Олі.

Від арешту минув майже рік.... 22 січня 1930 р. Юрко Тютюнник просив коменданта Бутирської в'язниці клопотатися перед 3-м відділом КРО ГПУ, щоб переслали листа дружині та донькам. Позаяк прохання не було виконане, і пожовклий аркуш навічно осів у архіві ГПУ, нижче подаю текст, зберігаючи правопис автора:

*"Москва – Бутирка. 22/1-1930 р.*

### *Дорога донька Олю!*

*Насамперед вітаю тебе, "хазяйку"-Галю і нашу любу мамусю з днем твого народження, бо хоч до 14 лютого ще цілих три тижні, та лист цей бодай успів дійти за той час до вас, коли тобі буде вже аж дванадцять років. Бажаю тобі і всім вам цей рік прожити в добрім здоров'ї, тобі вчитися – йти в науці напереді своїх товаришок, як то було завжди, — Галі добре "хазяйнувати" і також учитися, — чом вона свого підпису на листі не поставила? Ну а любій мамі НЕ ДУЖЕ турбуватися, бо все на світі минає; роботи їй навряд чи дадуть, але втрачати надії не треба, як не треба дуже надіятися, щоб потім не розчаровуватися. Я дуже радий, що ви всі мене не забули ще, проте скучати дуже не треба, бо не pomoже. О, якби те скучання допомагало! Я б тоді так скучив би, що й каміння тріснуло б од такого мого скучання, та ж коли я знаю, що скучання не pomoже, то й проганяю його від себе іншими думками, коли воно до мене приходить... Цур йому, тому скучанню!*

*Ти повинна мамі в усьому допомагати, слухатися і нічим не сердити, бо їй набагато тяжче жити без мене, ніж зі мною. А Галю підучуй читати, писати і рахувати, люби і жалій її, бо ж вона одна в тебе сестричка і набагато від тебе менша. Листа твого я одержав сьогодні і зараз же відписую — шлю свого, хоч і не знаю, як (нерозбірливо. — О.Ш.) він дійде до вас. Погано дуже, що ти в своєму листі не зазначила ні дня, ні місяця, ні року, коли його*

писала. А з того саме всякий лист треба починати, – тоді я знатиму, коли ти його писала, а якщо б іще в листі було зазначено й місто, з якого воно писано, то й зовсім би добре було... Запам'ятай собі це, тоді твої листи зовсім не відрізнятимуться нічим од листів цілком дорослої людини.

Ти пишеш, що у вас вдома все по-старому. Ну а в мене, в моєму "вдома", теж усе по-старому. Так що чекати мене додому кожного дня теж не варто, звичайно, можна сподіватися, що як будемо живі та здорові, то знову будемо жити вкупі родиною, але чи те буде в Харкові, чи в якомусь іншому місті й коли воно те буде, нині сказати не можна – нічого не відомо, бо моя справа, здається, ні на крок уперед не посунулася, загрузла як та коняка з возом на поганій дорозі, що ні тпр... ні ну...

Звичайно, так довіку не буде, але треба спокійно чекати, куди воно поверне моя справа, як з місця зрушить. В нашому стані найважливіше — то здобути і втримати рівновагу, не хвилюватися. Я таку рівновагу давно забув і не маю її, тому почуваю себе можливо й гірше, як на волі, але все ж не погано.

Щодня вранці як прокинуся від снання, зразу ж встаю, намочую хустинку в не дуже холодній воді і обтираюся весь од голови до п'ят, а потім щільно, що все тіло червоніє, витираюся насухо простирадлом і зараз же беруся на цілих п'ятнадцять хвилин до гимнастики, щоб добре зігрітися. Потім марширую з кута в кут по своїй невеликій кімнаті, аж поки не нарахую 4000 кроків, що є біля 2,5 верстов, якби простежити ті кроки в одному напрямку. Ну а потім уранішній чай, опівдні обід. По обіді знову марширую 4000 кроків, а після вечері, як лягати спати в постіль, знову гимнастика. Тому сплю я цілком добре і в здоров'ї почуваюся гаразд. Так день-у-день. І як вони подібні один до одного. Проте не сумую, не втрачаю рівноваги. Гірше почував себе в перші дні після арешту, а потім призвичаївся. Щоб я не скучав та не сумував, до мене прилітає мрія золота, рожева, блакитна, могутня. Вона, мрія, потішає мене, несе в надхмарні простори, на волю, в тихі хатини і бурхливі окіяни. Але про мрію напишу иншим разом.

Чи одержуєте мої листи? Повідомляйте.

Цілую вас усіх і бажаю щастя. (Підпис)"

Додому Юрко Йосипович Тютюнник так і не повернувся. Його переправили 24 вересня 1930 р. в комендатуру ОГПУ "на распоряжение". А потім ще майже місяць "ставили до стінки". Убивча куля злочинного режиму обірвала життя ушавленого українського генерала 20 жовтня 1930 р.<sup>352</sup>.

## ДОЛЯ РОДИНИ

**З**а свідченням будищців, Юрко Тютюнник двічі приїжджав автомобілем у рідне село — 1926 р. та на початку 1929 р. А незабаром родина довідалася про його арешт і зазнала переслідувань.

Репресії проти цієї незвичайної сільської родини розпочалися під час боротьби за відродження української державності. А саме: у листопаді 1919 р. денікінці спалили хату і вбили Сидора Тютюнника. У революцію трагічно загинув старший брат Юрка Тютюнника – Макар. Він мешкав у батьківській хаті. Після смерті Макара за обійстям доглядала його сім'я, зять Григорій Завалій. 30 березня 1930 р. розкуркулену родину Заваліїв разом з родиною учасника Звенигородського повстання 1918 р. Трохименка мали вислати "на поселення" у Вологодську обл. Та Григорій, не витримавши глузу, покінчив життя самогубством. Його син П.Г.Завалій загинув під час Другої світової війни. Не повернулися з фронтів П.М.Тютюнник



*Юрко Тютюнник (ліворуч) в Умані.  
Фото надав В.Юденко, м.Тальне.*

та його син<sup>353</sup>. Небіж Симона Петлюри патріарх Мстислав на початку 90-х років розповідав своєму прес-секретареві А.Ткачуку про те, що він особисто знав не лише Ю.Тютюнника, а і його брата, який загинув у бою і похований у Рівному на Дубенському цвинтарі.

Інформацію про ще одного брата Ю.Тютюнника містить "Отчет Центрального Управления ЧК при Совнаркомє України за 1920 год (к 5-ому Всеукраїнському съезду Советов)". У ньому, зокрема, зазначається, що у травні 1920 р. в Одесі постала організація з колишніх офіцерів. Очолив її командир Дроздовського кінного полку полковник Гусаченко. Його заступником був брат Тютюнника, який проживав у Одесі за піддробленим паспортом. Як з'ясувалося, вони мали підняти на Одещині повстання і з'єднатися з частинами Юрка Тютюнника, але були викриті. Подальша доля брата невідома<sup>354</sup>.

Як зазначає літописець с. Будище Іван Антонович Демченко, у травні 1930 р. вислано на Північний Урал багатодітну родину Михайла Левковича Тютюнника. А братів Пилипа та Тимоша Тютюнників розкуркулили і заборонили проживати у межах Шевченківської (Черкаської) округи.

1932 р. помер рідний дядько Юрка Тютюнника — Сава Корнійович. Він був одним із шанованих жителів Будищ. Змістовну згадку про нього залишив І.А.Демченко: "жив поруч з нами низенький, щуплий, русявий чоловік з облісілою головою. Щедрої вдачі, готовий кожному дати пораду, допомогти. У селі був дуже поважним. Єдина дочка померла змалку. Лишився бездітним (...), хлібосолом лишився до смерті. Через дорогу від нас жив Олекса Кислий. Ці три двори жили наче однією родиною. Найменш забезпечена була наша, але не було випадку, щоб при найменшій скруті нас не виручили добрі сусіди. Зайві подробиці не потрібні, але наведу ще одну... У кінці листопада 1919 р. нічної пори в село прибув карний загін денікінців. Сава Корнійович Тютюнник умовив старшого не палити хату Максима Драча, щоб не згорів куток"<sup>355</sup>.

Про повагу односельців до цієї людини свідчить і той факт, що за часів Центральної Ради 5 квітня 1918 р. його, бездітного, обрали до шкільної ради села Будище.

Нічого не відомо про подальшу долю старшої сестри Ю.Тютюнника — Ганни (1890 р.н.) та її сина Михайла Чуенка, які мешкали у с.Тарасівка на Звенигородщині. Влітку 1929 р. Михайло допомагав етнографу Софії Терещенко збирати матеріали, а вже незабаром проходив по справі СВУ.

Дружина Юрка Тютюнника розділила з ним всі перипетії національно-визвольної боротьби: перемоги і від-

ступи, голод і хвороби, свист куль біля скронь. Описуючи у спогадах події другої половини квітня 1920 р., Олена Федак-Шепарович пригадала один з прикрих епізодів, який трапився з тютюнниківцями у Вільшанці (тепер Вінницької обл.): “З’являється отаман (Ю.Тютюнник. — *О.Ш.*), на нього напали більшовики на квартирі — стріляли прямо крізь вікна. Чудом спас себе і жінку. Донечку виніс вірний козак Панас. Речі й все, що мали, пропало. Одержуємо наказ виїжджати — ніхто не знає куди (...). Кожний обдертий, на лиці прямо маска із пороху. Однак відчуваємо голод. Якийсь козак ходить поміж підводами й просить шматок хліба, бо улюблена всіма маленька Оля, донечка отамана, плаче з голоду”<sup>356</sup>.

Понад усе генерал Тютюнник дорожив сім’єю. Їх любов була взаємною. Після ув’язнення Юрка Тютюнника єдиною близькою людиною, здатною добиватися скасування вироку, залишалася дружина — Віра Андріївна Тютюнник (уроджена Левицька). Як тільки Юрка Йосиповича переправили у Москву, і в дружини перервався із ним зв’язок, вона 22 травня 1929 р. звернулася із заявою до керівництва ОГПУ та прокурора Верховного суду СРСР. У ній Віра Андріївна переконувала, що чоловік ніякої “соціальної небезпеки не представляв”. Натомість після арешту родина залишилася без засобів до існування та роботи. “Я і моя сім’я приречені на голод”, — писала Віра Андріївна й вимагала від Верховного суду СРСР скасувати рішення<sup>357</sup>.

Суд дозволив лише листуватися. До серпня 1929 р. отримувала через ГПУ листи від чоловіка. Та дружина цим не задовольнилася. Вона продовжувала добиватися помилування. Як видно з листа М.Луцкевича до ув’язненого Ю.Тютюнника від 13 серпня 1929 р., Віра Андріївна продала піаніно, щоб поїхати у Москву і хоч чимось полегшити страждання чоловіка. Але не все їй вдавалося. Адже навіть не всі листи доходили до адресата<sup>358</sup>.

Незабаром Юркові Тютюннику заборонили листуватися. Віра Андріївна 21 січня 1930 р. звернулася до помічника прокурора Верховного суду СРСР тов.Катаняна з заявою. Її суть зводилася до одного: “прошу в/гражданин прокурор разрешить мне свидание с мужем, т.к. у меня двое детей и я сама в плохом состоянии здоровья (...) мне нужно посоветоваться с мужем о нашем домашнем положении”.

Заява пішла “на распоряжение”, але дружині побачення не дозволили. Наприкінці 1930 р. В.А.Тютюнник-Левицька звертається до начальника московського “Дома заключения” (колишня Бутирська в’язниця) із проханням повідомити про долю чоловіка: якщо живий, то чи можна доньці побачитись з ним, а як ні — то коли стратили. Для відповіді дала поштівку, з якої видно, що вона виїхала з Харкова у станицю Кушівка Північно-Кавказького краю... Аж 1932 р. з дозволу таємничого 200-го\* Віру Андріївну Тютюнник-Левицьку повідомили про виконання вироку. Їх листування здали в особливий відділ “на распоряжение”<sup>359</sup>.

Про подальшу долю дружини та доньок колишнього генерала нічого не відомо. 1994 р. реабілітаційний відділ Служби Безпеки України розшукував у Харкові Ольгу та Галину Тютюнник. Та, як з’ясувалося, безрезультатно...

У 80-х роках у Будищах жили дві доньки Макара Тютюнника, племінниці Юрка Йосиповича: Варка (1910 р.н.) та Палажка (1914 р.н.). Їхні чоловіки загинули на війні. Перша самотужки виховала чотирьох доньок, а друга — чотирьох синів<sup>360</sup>.

Інша гілка цього роду по революції оселилася у с.Текуча на Уманщині. Під час війни Надія Сергіївна Тютюнник (1922 р.н.), далека родичка генерала, була зв’язковою у “Сталевого” — командира загону УПА “Граніт” (постійно дислокувався на Уманщині). Після арешту її розстріляли. Нині Н.С.Тютюнник реабілітована, “справа” зберігається у Черкасах.

## ЧЕРЕЗ ШІСТЬ ДЕСЯТИЛІТЬ

**Ж**а Батьківщині про Юрка Тютюнника як особистість почали говорити наприкінці 80-х років. Тоді вже можна було дискутувати на тему національно-визвольної боротьби в Україні ХХ ст. Ці публікації писалися таким собі “перебудовчим стилем”. У них стверджувалося, що то була особистість, яка не вписувалася в жодні герої компартійної доби. Тому генерала у публікаціях цього

---

\*Хто в ГПУ ховався під цим номером, залишається таємницею.

періоду неодмінно супроводжувало тавро "авантюрника", "опонента", "ворога".

Після набуття Україною державності змінилося й ставлення до борців за її волю, а відтак і до Юрка Йосиповича Тютюнника. Особливо на Черкащині, батьківщині легендарного генерала. У першій половині 90-х років у місцевій національно-демократичній пресі ("У тім найкращому селі", Кирилівка; "Поле честі", Тальне; "Звенигора", Звенигородка) з'явилися перші неупереджені публікації про Юрка Тютюнника. Тут же у "Звенигорі" (ред. В.Мицик) вперше в Україні опубліковано документальну розповідь полковника Армії УНР О.Доценка "Рейд отамана Тютюнника", написану на основі щоденників генерала.

Колегія управління культури Черкаської облдержадміністрації 7 червня 1993 р. затвердила постанову "Про хід створення та діяльність меморіальних музеїв" та "Перспективний план розвитку мережі меморіальних музеїв". У сьомому пункті цього плану передбачалося: "створити меморіальну кімнату Ю.Й.Тютюнника в с.Будище Звенигородського району". На жаль, ця ініціатива наштовхнулася на антиукраїнський спротив та фінансові перешкоди.

У жовтні 1996 р. історико-топонімічна комісія Тальнівської міськради Черкаської обл. запропонувала сесії міськради назвати одну із вулиць міста іменем Ю.Й.Тютюнника. З такою ж пропозицією виступила комісія з перейменування вулиць м.Звенигородка 21 березня 1997 р.

Вперше в Україні наукове повідомлення про життєвий та бойовий шлях генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Тютюнника прозвучало на науково-практичній конференції "Проблеми дослідження історії Черкащини 20-40-х років", яка відбулася 7-9 жовтня 1997 р. в Черкасах.

Зрештою, Юрка Йосиповича Тютюнника реабілітовано 27 листопада 1997 р. У висновку, затвердженому першим заступником генпрокурора України Б.Ференцом, повідомляється, що це стало можливим "... в зв'язку з відсутністю сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість притягання до відповідальності".

Дана праця є першим повним дослідженням життєвого і бойового шляху генерал-хорунжого Юрка Тютюнника — будівничого і оборонця Української Народної республіки. Автор свідомий того, що не вдалося уникнути побіжності у деяких питаннях, а можливо, і часткової “розпорошеності” сюжетів. Значно важливішим було висвітлити правду про історичні події і факти, а також постаті, дані про яких тривалий час навмисне замовчувалися або подавалися упереджено.

Завершуючи дослідження, наведу промовистий приклад: націоналіст Євген Коновалець боровся за незалежну, соборну Україну, а боротьбист Олександр Шумський — розбудовував УСРР в складі Союзу. Окрім батьківщини, нічого спільного — непримиренні вороги. Про об'єднання заради спільної мети не могло бути й мови. З цього скористалися російські імперіалісти, які руками таємного комуністичного ката Павла Судоплатова знищили лідерів обох течій.

Можна лише гадати, якими були б наслідки української революції, якби об'єдналася соціальна енергія Шумського, Затонського, Скрипника з жагою Петлюри та Коновальця розбудовувати і захищати національну державу. Якби червоні командири Примаков та Криворучко не воювали з Повстанчою Армією Тютюнника, а об'єдналися заради спільної справи. Вороги уміло зіграли на ідеологічній розрізненості, і українці самі себе побороти. Результати цього відомі – до влади прийшли вороги державності України. Їх першим політичним кроком стало знищення опозиції. Спочатку загинули українські політичні і військові діячі, борці за соборність — Петлюра, Тютюнник та багато їхніх однодумців. Коли впоралися з патріотами, дійшла черга розстрілювати й морити голодом решту праведних і неправедних. Як наслідок — мільйони смертей.

З цього уроку історії варто винести найголовніше: без єдності і порозуміння годі сподіватися на розквіт нації. Розбудова України можлива лише за умови служіння всіх, незалежно від політичних переконань, утвердженню державності.



## **СПОГАДИ ЮРКА ТЮТЮННИКА (Г. ЮРТИК)**

*Юртик Г.* Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Літературно-Науковий Вісник. Львів, 1922. Кн.2. С.125–134.

*Юртик Г.* Перший Сімферопольський полк ім.гетьмана П.Дорошенка // Там само. 1923. Кн. 1. С.31–42.

*Юртик Г.* Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Там само. 1923, Кн. 3. С. 228–234; Кн. 4. С. 306–315.

*Юртик Г.* Стихія // Там само. 1923. Кн. 3. С. 223–238.

*Юртик Г.* Творимо // Там само. 1923. Кн. 6. С. 147.

*Тютюнник Ю.* Жовта раса // Календар Червоної Калини на 1924 р. Львів, 1923.

*Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–20 рр. Коломия, 1923; Нью-Йорк, 1966.

*Тютюнник Ю.* «До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції» Листівка. 15 серпня 1923 р.

*Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Вісник. Львів, 1937. № 4 (16), передрук.: Дзвін. 1991. № 7,8.

*Тютюнник Ю.* З поляками проти України // Харків, 1924; перевид.: Київ, 1990.

*Тютюнник Ю.* До історії повстань: Київська група. 1919 // ЦДАВОВ України. Ф.1077. Оп.4. Спр.2.

## **ХУДОЖНІ ТВОРИ ТА СЦЕНАРІЇ**

*Тютюнник Ю.* Звенигора (сценарій до кінофільму, режисер О.Довженко).

*Тютюнник Ю.* Руїна // Літературно-Науковий Вісник. 1923. № 3. С. 4–8.

## **ПРАЦІ ТА ТВОРИ, НАПИСАНІ НА ОСНОВІ ЩОДЕННИКА І СПОГАДІВ Ю.ТЮТЮННИКА**

*Доценко О.* Історія Звенигородського коша Українського Вільного Козацтва // Українське козацтво. № 44.

*Доценко О.* Рейд отамана Сагайдачного // Літопис Червоної Калини, Львів, 1932, № 11.

*Доценко О.* Рейд отамана Залізняка. // Там само, 1932, № 12.

*Доценко О.* Рейд отамана Ю.Тютюнника. // Там само, 1933, № 4,5.

*Яновський Ю.* Рейд // Життя й революція, 1926, № 2,3.

## БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

*Горак В.* Витязь із Сими́ренківського саду // *Час/ Time*. 1997. 24–30 квіт.

*Капустянський М.* Отамани і генерал-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники // *Розбудова держави*. 1958. Ч. 22. С. 1–6.

*Кобець О.* Як було з генералом Тютюнником // *Тризуб*. 1961. Ч. 6 (12).

*Козьма І.* Пьодовий похід і ген.Тютюнник. 1972. Ч. 1 (57). С.20–28.

*Логвиненко І.* "Авантюрник з неабиякою головою". Україна. 1989. 15 квіт.

*Мицик В.* Генерал Тютюнник. Звенигора. 1995. 29 лип.

*Романчук О.* Суперник Головного Отамана. Дзвін. 1991. № 7.

*Середа М.* Отаман Юрко Тютюнник. Літопис Червоної Калини. 1930. Ч.10.

*Стецюк П.* Ю.Тютюнник. Україна. 1920. № 109.

*Тинченко Я.* Розстріляний першим. Народна газета. 1993. № 34.

*Шатайло О.* Генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник. Поле честі. 1996. 27 січ.

*Шатайло О.* Юрко Тютюнник: воїн, журналіст, літератор // *Думка*. 1999. 15 жовт.

## ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- <sup>1</sup> Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк. 3.
- <sup>2</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.177.
- <sup>3</sup> Україна. 1989. №15; Дзвін. 1991. №7.
- <sup>4</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.3.
- <sup>5</sup> Державний архів Служби Безпеки України (далі ДА СБУ). Спр.73862 ФП. Арк.11.
- <sup>6</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.177.
- <sup>7</sup> ДА СБУ. Спр.73862 ФП. Арк. 9–11.
- <sup>8</sup> Російський державний воєнно-історичний архів (далі РДВІА). Ф.409. П/с 39-638.
- <sup>9</sup> ДА СБУ.Спр.73862 ФП. Арк.25.
- <sup>10</sup> РДВІА. Ф.409. П/с 39–638.
- <sup>11</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.177 зв.
- <sup>12</sup> РДВІА. Ф.409. П/с 39–638.
- <sup>13</sup> *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Дзвін. 1991. № 7, ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.177 зв.
- <sup>14</sup> *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Дзвін. 1991. №7. С.84.
- <sup>15</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.14. Арк.5–6.
- <sup>16</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.14. Арк 2.
- <sup>17</sup> *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Дзвін. 1991. №7. С.85.
- <sup>18</sup> Українське слово. 1995. 11 трав.
- <sup>19</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.14. Арк.3.
- <sup>20</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.14. Арк.4.
- <sup>21</sup> Дзвін. 1991. №7. С.88–89.
- <sup>22</sup> Україна. 1989. №15. Дзвін. 1991. №8.
- <sup>23</sup> *Дорошенко Д.* Історія України 1917–23 рр. Ужгород. 1932. Т.1. С.101.
- <sup>24</sup> Там само. Арк.12 зв.
- <sup>25</sup> Там само. Арк.16.
- <sup>26</sup> Там само. Арк.25 зв.
- <sup>27</sup> Там само. Арк.25 зв.
- <sup>28</sup> Дзвін. 1991. № 8. С.98.
- <sup>29</sup> *Тютюнник Ю.* Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Дзвін. 1991. № 8.
- <sup>30</sup> Український засів. 1993. №4.
- <sup>31</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.11. Арк.12 зв. та Поле честі (м.Тальне Черкаської обл.). 1995. 24 серп.
- <sup>32</sup> *Скоропадський П.* Спомини. К., 1992. С.33-34.
- <sup>33</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.11. Арк.29-30 зв.

- <sup>34</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.1. Спр.1-а. Арк.16.
- <sup>35</sup> Коновалець Є. Причинки до історії української революції. ПУН. 1948. С.32.
- <sup>36</sup> Там само. Арк.3.
- <sup>37</sup> Там само. Арк.38–42.
- <sup>38</sup> Там само. Арк.38–42.
- <sup>39</sup> Поліщук В. Із неопублікованих щоденників // Дзвін.1991. №3.
- <sup>40</sup> Затонський В. Із спогадів про українську революцію //Архіви України. 1991. № 1. С.68.
- <sup>41</sup> Ленін про Україну. К., 1957. С. 463.
- <sup>42</sup> Скоропадський П. Спомини. К., 1992. С.65–68.
- <sup>43</sup> До історії більшовицьких організацій на Черкащині. Черкаси, 1958. С.128.
- <sup>44</sup> Тютюнник Ю. Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Дзвін. 1991. №8.
- <sup>45</sup> Там само.
- <sup>46</sup> Летопись революции. 1923. № 4. С. 97.
- <sup>47</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.6. Спр.30. Арк.114.
- <sup>48</sup> Тютюнник Ю. Звенигородський Кіш Вільного Козацтва; Летопись революции. 1923. № 4. С. 97.
- <sup>49</sup> Там само.
- <sup>50</sup> Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. Торонто, 1972. С.90.
- <sup>51</sup> Винниченко В. Відродження нації. К.; Відень, 1920. Ч.2. С.69.
- <sup>52</sup> Капуловский И. Воспоминания // Летопись революции. 1923. № 4. С.95-99.
- <sup>53</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1216. Оп.1. Спр.16. Арк.6.
- <sup>54</sup> Там само. Арк. 477, 478.
- <sup>55</sup> Капуловский И. Воспоминания // Летопись революции. 1923. № 4. С.95–99.
- <sup>56</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1216.Оп.1. Спр.97. Арк.111,112.
- <sup>57</sup> Дзвін. 1991. № 8. С.104.
- <sup>58</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1216. Оп.1. Спр.97. Арк.252.
- <sup>59</sup> Дзвін. 1991. № 8.
- <sup>60</sup> Петрів В. Спомини з часів української революції. Львів, 1930. С.164; Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П.Скоропадського. Табор. 1929. № 10. С.81.
- <sup>61</sup> Петрів В. Спомини з часів української революції. С.164; Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П.Скоропадського. Табор. 1929. №10. С.81.
- <sup>62</sup> Історія УРСР. К. 1977. Т.5. С.335.
- <sup>63</sup> Там само. С.400.
- <sup>64</sup> Короткий довідник з історії України. К., С.217.
- <sup>65</sup> ДА СБУ. Спр.73862. Арк.25.
- <sup>66</sup> Затонський В.Із спогадів... . 1991. №3.
- <sup>67</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1076. Оп.3. Спр.11. Арк.3-3 зв.
- <sup>68</sup> Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996. С.58.
- <sup>69</sup> Там само.

- <sup>70</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.3.
- <sup>71</sup> *Болковинський В.* Нестор Махно // Український історичний журнал. 1990. №2.
- <sup>72</sup> Звенигора. 1995. №28, 29 (м.Звенигородка Черкаської обл.).
- <sup>73</sup> *Ленін В.* ПЗТ. Т.39.
- <sup>74</sup> *Затонський В.* Із спогадів... // Архіви України. 1991. №3. С.56.
- <sup>75</sup> *Ленін В.* ПЗТ. Т.39.
- <sup>76</sup> *Затонський В.* Із спогадів... // Архіви України. 1991. №1. С.60.
- <sup>77</sup> Звенигора. 1995. №29.
- <sup>78</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.4.
- <sup>79</sup> Героїзм і трагедія Холодного яру. С.57-63.
- <sup>80</sup> ДАЧО. Ф. Р-529. Оп.1. Спр.22. Арк.228.
- <sup>81</sup> *Доценко О.* Рейд отамана Юрка Тютюнника // Звенигора. 1995. № 30.
- <sup>82</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.5.
- <sup>83</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1738. Оп.1. Спр.49. Арк. 279.
- <sup>84</sup> *Доценко О.* Рейд отамана Юрка Тютюнника // Звенигора. 1995. № 31.
- <sup>85</sup> Там само.
- <sup>86</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1542. Оп.1. Спр.2. Арк.112.
- <sup>87</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.5.
- <sup>88</sup> *Безручко М.* Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців. К., 1992. С.286.
- <sup>89</sup> Героїзм і трагедія Холодного Яру. С.64.
- <sup>90</sup> *Доценко О.* Рейд отамана Юрка Тютюнника // Звенигора. 1995. № 32.
- <sup>91</sup> Київ. 1991. № 11. С.88.
- <sup>92</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Спр.2. Арк.7-9.
- <sup>93</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.177-177 зв.
- <sup>94</sup> *Капустянський М.* Похід української армії на Київ-Одесу в 1919 році. Мюнхен. 1946. Ч.1. С.61.
- <sup>95</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2360. Оп.1. Спр.12. Арк.67.
- <sup>96</sup> *Капустянський М.* Похід української армії на Київ-Одесу в 1919 році. Ч.1. С.54.
- <sup>97</sup> *Капустянський М.* Отамани і генерал-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники // Розбудова держави. 1958. Ч.22.
- <sup>98</sup> *Капустянський М.* Похід української армії на Київ-Одесу в 1919 році. Ч.1. С.109.
- <sup>99</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.11.
- <sup>100</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1078. Оп.2. Спр.28.; *Капустянський М.*, Похід української армії... Ч.1. С.109.
- <sup>101</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1078. Оп.2. Спр.28.
- <sup>102</sup> Там само.
- <sup>103</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1077. Оп.4. Спр.2. Арк.10. 11.
- <sup>104</sup> *Капустянський М.* Похід української армії... Кн.1. ч.1-2. С.109.
- <sup>105</sup> Там само: Кн. 2. С.152.
- <sup>106</sup> Там само: Кн. 2. С.153.

- <sup>107</sup> Там само.
- <sup>108</sup> *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. К., 1995. С.121–123.
- <sup>109</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.86.
- <sup>110</sup> *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. К., 1995. С.122;  
*Капустянський М.* Похід української армії... Кн.2. С. 169.
- <sup>111</sup> *Діхтяренко М.* Історія землі Тальнівської. Черкаси. 1995. С.56.
- <sup>112</sup> До історії більшовицьких організацій на Черкащині. Черкаси, 1958. С.58.
- <sup>113</sup> *Марголин А.* Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. Берлін. 1921. С.280–287.
- <sup>114</sup> *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України. К., 1993. С.177.
- <sup>115</sup> Цит. за: *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. К., С.120.
- <sup>116</sup> *Волковинський В.* Батько Махно. К., 1992. С.29.
- <sup>117</sup> Історія УРСР. К., Т.5. С.424.
- <sup>118</sup> Директивы главного командования Красной армии. М., 1969. С.451–452.
- <sup>119</sup> Гражданская война на Украине. К., 1967. Т.2. С.451, 305–306.
- <sup>120</sup> *Капустянський М.* Похід української армії... Кн.2. С.171.
- <sup>121</sup> *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. С.124.
- <sup>122</sup> *Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ // Військова справа. Париж. 1927. С.8.
- <sup>123</sup> *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. С.124.
- <sup>124</sup> *Капустянський М.* Похід української армії... Кн.2. С.122.
- <sup>125</sup> *Безручко М.* Від Проскурова до Чарторії. С.286.
- <sup>126</sup> *Удовиченко О.* Україна у боротьбі за державність. К., 1995. С. 132.
- <sup>127</sup> *Белаш В., Белаш А.* Дороги Нестора Махно. К., 1993. С.305.
- <sup>128</sup> Там само. С.311.
- <sup>129</sup> *Удовиченко О.* Україна у боротьбі за державність. С.133;  
*Белаш В., Белаш А.* Дороги Нестора Махно. К., 1993. С.308-310.
- <sup>130</sup> *Белаш В., Белаш А.* Дороги Нестора Махно. С.339.
- <sup>131</sup> Там само.
- <sup>132</sup> Праці Українського наукового Інституту. Варшава, 1932. С.149-151.
- <sup>133</sup> *Удовиченко О.* Україна у боротьбі за державність. С.138.
- <sup>134</sup> *Петлюра С.* Статті. К., 1993. С.192.
- <sup>135</sup> *Доценко О.* Пітопис української революції. 1923.
- <sup>136</sup> *Маланюк Є.* Книга спостережень. Торонто, 1966. Кн.2. С.319.
- <sup>137</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.40.
- <sup>138</sup> *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід. Каліш, 1934.
- <sup>139</sup> *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–20 рр. Нью-Йорк, 1966;  
*Доценко О.* Зимовий похід 1919–20 рр. Варшава, 1932. С.32.
- <sup>140</sup> Там само. С.ХХХІІІ.
- <sup>141</sup> Там само. С.35
- <sup>142</sup> Звенигора. 1995. 21 січн.
- <sup>143</sup> Золоті ворота (Історія січових стрільців). К., 1992. С.55.
- <sup>144</sup> *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–20 рр. С.42.
- <sup>145</sup> *Доценко О.* Зимовий похід 1919–20 рр. С.107.
- <sup>146</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4012. Оп.1. Спр.5. Арк.63.

- <sup>147</sup> Доценко О. Зимовий похід 1919–20 рр. С.58.
- <sup>148</sup> Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 рр. С. 59.
- <sup>149</sup> Там само.
- <sup>150</sup> Звенигора. 1995. 21 січ.
- <sup>151</sup> Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–20 рр. С.60.
- <sup>152</sup> Там само.
- <sup>153</sup> Удовиченко О., Україна у боротьбі за державність. 1995. С.153.
- <sup>154</sup> Там само.
- <sup>155</sup> Котовский Г. Документы и материалы. С.191.
- <sup>156</sup> Доценко О., Зимовий похід 1919-20 рр. Варшава. 1932.
- <sup>157</sup> Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Торонто; К., 1991. С.5.
- <sup>158</sup> Дзвін. 1991. № 7.
- <sup>159</sup> Дубинский И. Трубаچی трубят тревогу // "Портреты". К., 1982. С.397.
- <sup>160</sup> Ленін В. ПЗТ. К., 1975. Т.51. С.134.
- <sup>161</sup> Там само.
- <sup>162</sup> Калинин М. За эти годы. М; Л., 1926. С.56.
- <sup>163</sup> Історія УРСР. Т.5. С. 464.
- <sup>164</sup> Ленін В. ПЗТ. Т.51. С.89.
- <sup>165</sup> Письма В.Г.Короленко Х.Г.Раковскому // Вопросы истории. 1990. №10. С.18-20.
- <sup>166</sup> Щербаківський В. До питання про так звані точки Трипільської культури // Науковий збірник УВУ. Прага. 1942. Т.3. С.399; Полтавщина. Упорядники М.Ф.Філянський, Л.Риженко. Полтава, 1927. С.211; Полтавська петлюріана. Полтава, 1993. С.51.
- <sup>167</sup> Світовид. 1993. Верес. (м.Тальне Черкаської обл.).
- <sup>168</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4465. Оп.1. Спр.1014.
- <sup>169</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1078. Спр.219. Арк.98 зв.
- <sup>170</sup> Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк, 1982.Т.2.С.59–119.
- <sup>171</sup> ЦДАВОВУ. Ф.180. Оп.1. Спр 2. Арк.98.
- <sup>172</sup> Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 (документи і матеріали): У 2 кн. К., 1994. Кн.2. С.55.
- <sup>173</sup> Історія УРСР. Т.5. С.480.
- <sup>174</sup> Турченко Ф. Новітня історія України. К., 1994. С.140.
- <sup>175</sup> Удовиченко О. Україна у війні за державність. К., С.178.
- <sup>176</sup> Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Т.2. С.161.
- <sup>177</sup> Лушненко О. Наступ армії УНР в листопаді 1920 р. // Альманах. 1921. №1. С.35.
- <sup>178</sup> Савченко В. Втрачені можливості для перемоги // Табор. 1924. № 32. С.133.
- <sup>179</sup> Там само. С.133.
- <sup>180</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4012. Оп.1. Спр.8. Арк.32; Ф.1075. Оп.2. Спр.544. Арк.31.
- <sup>181</sup> Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті // Гуртуймося. 1932. № 9. С.37.
- <sup>182</sup> Колянчук О. Слідами інтернованих в Польщі вояків армії УНР // Наше слово. Варшава. 1991. № 49–50; 1992. № 1.
- <sup>183</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3361. Оп.1. Спр.15. Арк.23.

- <sup>184</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1075. Оп.2. Спр.482. Арк.46.
- <sup>185</sup> *Ващенко П.* До рейду 1921 р. // Другий зимовий похід. К., 1995. С.67.
- <sup>186</sup> *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. Харків. 1924. С. 45,46.
- <sup>187</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.2.
- <sup>188</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1075. Оп.2. Спр.474. Арк.50; Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.69.
- <sup>189</sup> *Верига В.* Листопадовий рейд. К., 1995. С.25.
- <sup>190</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.29. Арк.1.
- <sup>191</sup> *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. С.61.
- <sup>192</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.29. Арк.101.
- <sup>193</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. спр15. Арк.15.
- <sup>194</sup> *Герчанівський Д.* Вигнати окупанта. Мюнхен. 1963. С.32.
- <sup>195</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1429. Оп.2. Спр.113. Арк.76.
- <sup>196</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.947. Арк.17.
- <sup>197</sup> *Голинков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. М., 1996. Т.2. С.134.
- <sup>198</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.29. Арк.1.
- <sup>199</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.7. Арк.22.
- <sup>200</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.29. Арк.101–103.
- <sup>201</sup> *Герчанівський Д.* Вигнати окупанта. С.42.
- <sup>202</sup> КОДА. Ф.Р-1. Оп.1. Спр.134. Арк.80 (фотокопія у Тальнівському музеї історії хліборобства. Черкаська обл.).
- <sup>203</sup> КОДА. Ф.Р-1. Оп.1. Спр.134. Арк.81 (фотокопія у Тальнівському музеї історії хліборобства. Черкаська обл.).
- <sup>204</sup> *Голинков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.2. С.134,135.
- <sup>205</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.79 зв.
- <sup>206</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.568. Арк.6.
- <sup>207</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.11. Арк.3-5.
- <sup>208</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.17. Арк.7.8.
- <sup>209</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.567. Арк.3.
- <sup>210</sup> *Історія Українського Війська.* Львів. 1996. С.212,213.
- <sup>211</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3361. Оп.1. Спр. 1. Арк.3.
- <sup>212</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.11. Арк.19.
- <sup>213</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.80-82.
- <sup>214</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.4. Арк.5.
- <sup>215</sup> *Голинков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн.2 С.139.
- <sup>216</sup> ЦДАВОВУ. Ф.2297. Оп.1. Спр.4. Арк.5.
- <sup>217</sup> *Вечірній Київ.* 1996. 19 листоп.
- <sup>218</sup> *Прапор.* 1991. № 9.
- <sup>219</sup> Цит. за: *Верига В.* Листопадовий рейд. С.178.
- <sup>220</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.86.
- <sup>221</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.180.
- <sup>222</sup> *Мазела І.* Україна в огні і бурі революції 1917-21. Німеччин Прометей. 1950. Т.3. С.101.



- 223 Цит. за: *Верига В.* Листопадовий рейд... С.31.
- 224 *Дубинський І.* Трубачи трублять тривогу // *Портрети.* К., 1982. С. 397.
- 225 З порогу смерті: Письменники України жертви сталінських репресій. К., 1991. С.81.
- 226 *Верига В.* Листопадовий рейд... С.36.
- 227 ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.568. Арк. 7.
- 228 Там само. Арк.68.
- 229 Там само. Арк. 69.
- 230 Там само. Арк. 130.
- 231 Там само. 21–34.
- 232 *Документи внешней политики СССР.* М., 1960. Т.4. С.394.
- 233 *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни... С.79.
- 234 *Білас І.,* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн.2. С.86-92.
- 235 Там само. С. 86.
- 236 Там само. С. 88.
- 237 *Турченко Ф.* Новітня історія України. С.131.
- 238 ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.75. Арк.34. 34 зв.
- 239 Там само. Спр.8. Арк.16.
- 240 Вечірній Київ. 1991. 25 черв.
- 241 КОДА. Ф.Р-1. Оп.1. Спр.134.
- 242 Народна газета. 1995. № 32.
- 243 Український засів. 1993. № 4.
- 244 Надія. 1993. 4 берез. (м.Тальне Черкаської обл.).
- 245 Поле честі. 1996. 27 січн. (М.Тальне Черкаської обл.).
- 246 *Доценко О.* Зимовий похід. С.80.
- 247 Звенигора. 1995. № 35.
- 248 *Білас І.* Назв праця. С.88.
- 249 *Вашенко П.* До рейду 1921 р. // *Другий Зимовий похід.* К., 1995. С.161; *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. С.67.68.
- 250 *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. С. 67.68.
- 251 ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.82. Арк.8.
- 252 ЦДАВОВУ. Ф.6. Оп.1. Спр.205. Арк.12 зв.
- 253 Український засів. 1993. № 4.
- 254 ЦДАВОВУ. Ф.6. Оп.1. Спр.205. Арк.12 зв.
- 255 ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.23. Арк.4.
- 256 ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк.154 зв.
- 257 ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 165. 165 зв.
- 258 *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. С. 82.
- 259 ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 10.
- 260 Там само. Арк. 14.
- 261 Там само. Арк. 12.
- 262 Там само. Арк. 114.
- 263 Там само. Арк. 155.
- 264 Там само. Арк. 162.
- 265 *Чорний С.* Сторінки Другого Зимового походу // *Другий Зимовий похід.* К., 1995. С.133–146.

- <sup>266</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 163.
- <sup>267</sup> Вечірній Київ. 1996. 19 листоп.
- <sup>268</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.28. Арк.6-17.
- <sup>269</sup> Там само. Спр. 569. Арк. 45-47.
- <sup>270</sup> Там само. Спр. 568. Арк.25.
- <sup>271</sup> Там само. Спр.28.
- <sup>272</sup> *Чижевський М.* 15 діб у окупованій Москвою Україні // Другий Зимовий похід К., 1995. С.74.
- <sup>273</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.28. Арк.26.
- <sup>274</sup> *Верига В.* Листопадовий рейд. К., 1995. С.86.
- <sup>275</sup> *Чижевський М.* 15 діб у окупованій Москвою Україні. С.82.
- <sup>276</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.3. арк18.
- <sup>277</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.28. Арк.61. 62.
- <sup>278</sup> *Верига В.* Листопадовий рейд. К., 1995. С.90.
- <sup>279</sup> Звенигора. 1995. 4 листоп.
- <sup>280</sup> Народна газета. 1995. 4 листоп.
- <sup>281</sup> Звенигора. 1995. 4 листоп.
- <sup>282</sup> Колективізація і голод на Україні 1929-1933 рр. К., 1993. С.181.
- <sup>283</sup> Час/Time. 1997. 6-12 берез.
- <sup>284</sup> *Яновський В.* За Україну, за її волю // Другий Зимовий похід. С.166, 167.
- <sup>285</sup> Вечірній Київ. 1991. 25 червн.
- <sup>286</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.28. Арк.37.
- <sup>287</sup> *Дубинський І.* Трубачи трубят тревогу //Портреты. К., С.474.
- <sup>288</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.11. Арк.19-21; *Верига В.* Листопадовий рейд. С.27.
- <sup>289</sup> *Голінков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Т.2. С.227.
- <sup>290</sup> Великий жовтень і громадянська війна на Україні. С.524.
- <sup>291</sup> *Середа М.* Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної калини. 1930. ч.10.
- <sup>292</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 17. 17 зв.
- <sup>293</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 18 зв.
- <sup>294</sup> *Герчанівський.* Вигнати окупанта. Мюнхен, 1963. С.114.
- <sup>295</sup> *Шпилинський О.* Базар // Другий Зимовий похід. С.39.
- <sup>296</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 73 .
- <sup>297</sup> Літопис Червоної калини. 1930. № 7,8. С.20.
- <sup>298</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 172. 172 зв.
- <sup>299</sup> Там само. Спр.567. Арк.8 зв.
- <sup>300</sup> Там само. Спр.569. Арк. 174.
- <sup>301</sup> Там само. Спр.567. Арк. 24.
- <sup>302</sup> На зов Києва (зб.статей, спогадів, документів). К., 1993. С.117.
- <sup>303</sup> *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. С.79. 80.
- <sup>304</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 57.
- <sup>305</sup> *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. С.128.
- <sup>306</sup> *Книш З.* Варшавський процес ОУН. Торонто. 1986. Т.1. С. 589–640.

- <sup>307</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 66.
- <sup>308</sup> Життя і смерть полковника Коновальця (документи, матеріали, спогади). Львів. 1993. С.93.
- <sup>309</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 168. 168 зв.
- <sup>310</sup> Тютюнник Ю. З поляками проти України. С.97.
- <sup>311</sup> Там само. С. 95.
- <sup>312</sup> Матеріали з фондів Тальнівського музею історії хліборобства; ЦДОВОУ. Ф.3204. Оп.1. Спр.3-а. Арк.34.
- <sup>313</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.601. Арк.73; // Полтавська петлюріана. Полтава. 1993. С.50–52.
- <sup>314</sup> ЦДАВОВУ. Ф.4. Оп.1. Спр.569. Арк. 37.
- <sup>315</sup> До історії більшовицьких організацій на Черкащині. С.27.
- <sup>316</sup> Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996. С.231.
- <sup>317</sup> Народна газета. 1995. № 32.
- <sup>318</sup> Тютюнник Ю. З поляками проти України. С.94–96.
- <sup>319</sup> ЦДАВОВУ. Ф.3204. Оп.2. Спр.8. Арк.22.
- <sup>320</sup> Цит. за: Книш З. Становлення ОУН. К., 1994. С.21.
- <sup>321</sup> Там само. С. 22.
- <sup>322</sup> Дзвін. 1991. №7. С.82.
- <sup>323</sup> Там само.
- <sup>324</sup> Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. М., 1996. Т.2. С.242.
- <sup>325</sup> ЦДАВОВУ. Ф. 3204. Оп.2. Спр.8. Арк.44.
- <sup>326</sup> Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. Т.2. С.242; Верига В. Листопадовий рейд. К., 1995. С.163.
- <sup>327</sup> Верига В. Листопадовий рейд. С.163.
- <sup>328</sup> Середа М. Отаманщина: отаман Юрко Тютюнник. С.17.
- <sup>329</sup> Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т.2. С.542.
- <sup>330</sup> З порога смерті. К., 1991. С.270.
- <sup>331</sup> Історія українського війська. Львів, 1996.
- <sup>332</sup> Україна. 1989. №15.
- <sup>333</sup> Дзвін. 1991. № 7.
- <sup>334</sup> Семененко О. Харків. Харків... С.57.
- <sup>335</sup> Смолич Ю. Розповідь про неспокій. К., 1968. С.76-81.
- <sup>336</sup> Любченко А. Ваплітянський збірник. Нью-Йорк, 1963.
- <sup>337</sup> Історія української літератури ХХ століття. К., 1994. Кн.2. Ч.1. С.175.
- <sup>338</sup> Ле І. На зорі юності // Вітчизна. 1959. №12.
- <sup>339</sup> Багряний І. Публіцистика. Київ. 1996. С.645.
- <sup>340</sup> Україна. 1989. №15.
- <sup>341</sup> Яновський Ю. Оповідання. романи. п'єси. К., 1984. С.81. 82.
- <sup>342</sup> Багряний І. Публіцистика. К., 1996. С.645.
- <sup>343</sup> Київ. 1996. № 1,2.
- <sup>344</sup> Суровцова Н. Спогади. К., 1996. С.168.
- <sup>345</sup> Історія української літератури ХХ століття. К., 1994. Кн.2. Ч.1. С.158.
- <sup>346</sup> ДА СБУ. Спр.73862. Арк.41. 46.
- <sup>347</sup> Вечірній Київ. 1996. 22 листоп.; Час/Time. 1996. 15 листоп.
- <sup>348</sup> Семененко О. Харків. Харків... Харків; Нью-Йорк, 1992. С.57.

- <sup>349</sup> ЦДАВОВУ. Ф.1. Оп.16. Спр.4. Арк.51; Український історичний журнал. 1993. № 4–6. С.58. 59.
- <sup>350</sup> ДА СБУ. Спр.73862. Арк.11.
- <sup>351</sup> ЦДАГОУ. Ф.5. Оп.16. Арк.318.
- <sup>352</sup> Розділ написаний за: ДА СБУ. Спр. №73862 ФП.
- <sup>353</sup> Демченко І. Історія села Будище (машинопис, зберігається у музеї с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської обл.).
- <sup>354</sup> З архівів ВУЧК. ГПУ. НКВД. КГБ. 1994. №1. С.8.
- <sup>355</sup> Демченко І. Історія села Будище.
- <sup>356</sup> Федак-Шеперович О. З повстанцями (спомин). // Приятель українського жовніра (календар на 1923 рік). Львів. С.99-108.
- <sup>357</sup> ДА СБУ. Спр.73862 ФП. Арк.41.
- <sup>358</sup> Там само. Арк. 52, 59.
- <sup>359</sup> Там само. Арк.54, 63.
- <sup>360</sup> Демченко І. Історія села Будище.

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	3
МОЛОДІЖНІ УНІВЕРСИТЕТИ .....	6
ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ПОЛКУ В СІМФЕРОПОЛІ .....	8
ЧЛЕН ДВОХ РАД .....	11
СЕРЕД ВІЛЬНИХ КОЗАКІВ .....	12
ЗМІНИ ПЕРЕД ВІЙНОЮ .....	14
ПОВЕРНЕННЯ .....	15
КОШОВИЙ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА .....	17
ПОВСТАННЯ НА ЗВЕНИГОРОДЩИНІ .....	18
НАЧАЛЬНИК ШТАБУ В БРИГАДІ ГРИГОР'ЄВА .....	21
ПЕРШИЙ РЕЙД .....	25
КОМАНДУВАЧ КИЇВСЬКОЇ ГРУПИ .....	30
ЧИ БУВ ТЮТЮННИК ВОРОГОМ ЄВРЕЇВ? .....	34
БОЇ З КРАСНОЮ АРМІЄЮ .....	36
ПОШУКИ СОРАТНИКІВ .....	38
ЗАСТУПНИК КОМАНДУВАЧА .....	41
ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД .....	44
ДІЇ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ 1920 Р. ....	50
ГЕНЕРАЛ-ОТАМАН .....	53
ШЛЯХ ЗА ЗБРУЧ .....	55
НАЧАЛЬНИК ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКОГО ШТАБУ .....	57
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ КОМІТЕТ .....	61
АГЕНТИ ВЧК В ОТОЧЕННІ ТЮТЮННИКА .....	65
ПІДГОТОВКА ДО ПОВСТАННЯ В УКРАЇНІ .....	66
КАРАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ДІЇ .....	69
БОРТЬБА ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ОТАМАНІВ .....	71
ОСТАННІ НАКАЗИ ПЕРЕД ПОХОДОМ .....	74
ПОЧАТОК ПОХОДУ МОВОЮ ТАЄМНИХ ДОКУМЕНТІВ .....	78
МАСШТАБИ ПОВСТАННЯ .....	84
ОТАМАН ОРЛИК .....	87
ЧЕРВОНІ "ПЕТЛЮРІВЦІ" .....	89
БАЗАР .....	90

СПІВПРАЦЯ З УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙСЬКОВОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ .....	96
ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ ТА ПРОВОКАЦІЇ ТПУ .....	98
ПУБЛІЦИСТ .....	100
ПАСТКА .....	101
ХАРКІВ .....	103
ОСПІВАНИЙ БАГРЯНИМ – СПІВАВТОР	
ЯНОВСЬКОГО І ДОВЖЕНКА .....	106
ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ .....	112
ДОЛЯ РОДИНИ .....	122
ЧЕРЕЗ ШІСТЬ ДЕСЯТИЛІТЬ .....	125
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА .....	130

Науково-популярне видання

ШАТАЙЛО Олег Леонідович

## **ГЕНЕРАЛ ЮРКО ТЮТЮННИК**



Художній редактор *Віктор Пахненко*

Технічний редактор *Софія Довба*

Комп'ютерна верстка *Ольги Бойцун*

Коректори *Ольга Тростянчин, Марія Ломеха*

Здано до складання 10.05.2000. Підписано до друку 04.07.2000. Формат 84x108  $\frac{1}{32}$ . Гарнітура Benguiat. Папір офс. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 7,56. Умовн. фарбо-відб. 7,98. Обл.-вид. арк. 7,74. Наклад 2500 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22. Вид. № 74. Зам. № 12043

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 Львів, вул. Галицька, 21

Друкарня видавництва "Закарпаття"

88011 Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1.

# Пісня про Тютюнника

## Обробка тексту та музика Григорія Китастого

Ось над ним димом розкотилися луни,  
І вітер степами гуде.  
Гей, літає, мов сокіл, кружляє Тютюнник,  
Тютюнник на Київ іде.

ПРИСПІВ:

Гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей,  
Тютюнник на Київ іде.

Гей, напоїмо коні із синього Дону,  
Самі нап'ємося з Дніпра.  
Гей, ге-ей, рушниця-сестриця у руці холоне -  
Ворогів чекає сестра.

ПРИСПІВ:

Гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей,  
Ворогів чекає сестра.

Тримайтесь, герої, за нами святий Юрій  
У тяжкім нерівнім бою.  
Послав нас до бою, гей, Симон Петлюра  
Боротись за матір свою.

ПРИСПІВ:

Гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей,  
Боротись за матір свою.

В нерівнім бою прогрімилі гармати,  
І купі степами прогули.  
Ге-ей, герої походу, плаче ваша мати,  
Що ви до Сибіру пішли.

ПРИСПІВ:

Гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей,  
Що ви до Сибіру пішли.

Гей, прийде пора і година розплати,  
На ворога враз упаде.  
З мільйонами встане Тютюнник карати,  
Тютюнник з Сибіру прийде.

ПРИСПІВ:

Гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей, гей, ге-ей,  
Тютюнник з Сибіру прийде.



### ***Про автора:***

Олег Леонідович ШАТАЙЛО народився 6 листопада 1968 року в місті Тальне на Черкащині. Закінчив історико-філологічний факультет Ніжинського педагогічного інституту та Педагогічний інститут при Українському Вільному Університеті (Мюнхен, Німеччина).

Працює старшим науковим співробітником Тальнівського музею історії хліборобства. З початку 90-х років досліджує внесок Черкащини в українську національно-визвольну боротьбу ХХ століття.

---

### ***Автор вдячний:***

– історикам: *Владиславу Верстюку* (Київ), *Володимиру Косику* (Париж) та директору Тальнівського музею історії хліборобства *Вадиму Мицику* за цінні поради;

– краєзнавцям: *Михайлу Іванченку* (с.Гусакове, Звенигородщина) та *Василю Юденку* (м.Тальне) за надані фотодокументи, а *Сергію Ткаченку* (с.Кирилівка, Звенигородщина) за краєзнавчі матеріали;

– генералу СБУ *Олександрю Скіпальському* за сприяння в ознайомленні зі справою Юрка Тютюнника.